

UNIVERZA NA PRIMORSKEM
FAKULTETA ZA MANAGEMENT KOPER
Univerzitetni študijski program Management

Diplomska naloga
OSEBNA IDENTITETA V PREHODU IN
MANAGEMENT

Mentor:

doc. dr. Tonči Ante Kuzmanić

KOPER, 2006

MARJETA KERN

POVZETEK

Trenutno smo priča globalnim spremembam obstoječega svetovnega sistema kapitalističnega gospodarstva in mučnemu prehodu v nek drug sistem, čigar narave še ne poznamo. V podobnem prehodu je tudi naša osebna identiteta. Tu gre za nestabilne in nejasne prehodne pojave, ki se bodo verjetno ustalili v kaki novi obliki identitetnih struktur. Toda proces iskanja novih identitet je za posameznika in še posebej managerja naporen in zahteven, za marsikoga tudi mučen. Izziva različne poskuse bega v navidezno varna otočja miru in stabilnosti ter poskuse prehitevanja razvoja v iskanju kakih radikalnih rešitev. Vendar se temu procesu ne moremo izogniti. Pomembno pa je, da ga ozavestimo - čim več je v družbi posameznikov, ki so odgovorni zase, tem bolj se družba in njena percepcija resničnosti spremenita.

Ključne besede: osebna identiteta, identitetne spremembe, postmoderna družba, individualizacija, avtoriteta, politika življenja, etika, odgovornost, delovanje

ABSTRACT

The global changes in the capitalist economy which is the prevailing economic system in the world are devastating for our society. The viewpoint one takes depends on a mixture of factors, some personal and some formed by the society in which we live, the culture and thinking we grow up with, and the structures that our society creates to help us along the way. The term turmoil best represents the present state of the world. It could be found at every level, in politics, at the workplace, in our families. In a certain sense turmoil is what we need for growth, but in another sense it is destructive in nature. It is one of the significant features of our society which is in a kind of a transition period that will finally end in a completely new, not yet defined system. The process of creating new identity structures is crucial and difficult for every individual, especially for contemporary managers. It evokes the escape to superficial areas of peace and stability or it gives premature radical solutions. However, this process cannot be avoided. It is important to accept the fact that each individual will have to bear this difficult period till it works itself out. The new perception of life depends on individuals who feel strong responsibility towards society.

Key words: personal identity, identity changes, post-modern society, individualization, authority, policy(culture) of life, ethics, responsibility, operating/working

UDK 316.4/.7:165(043.2)

VSEBINA

1	Uvod.....	1
1.1	Opredelitev problema.....	1
1.2	Cilji diplomskega dela	3
1.3	Predpostavke in omejitve.....	4
1.4	Metodologija in struktura.....	4
2	Identiteta	7
2.1	Življenjski svetovi moderne	9
2.2	Sodobna družba	12
3	Identiteta v prehodu.....	13
3.1	Globalizacija bogastva, lokalizacija revščine	13
3.2	Družbeno izključevanje	14
3.3	Nova individualizacija	14
3.4	Biografije negotovosti namesto biografij blagostanja.....	17
4	Avtoriteta in avtonomija.....	19
4.1	Človekova podredljivost.....	19
4.2	Odpor do socialne moči	21
4.3	Socialni pritisk in komformizem	22
4.4	Poslušnost in avtoriteta	22
4.5	Ponotranjanje avtoritete	23
4.6	Osebna avtonomija.....	24
5	Identitetne spremembe v pozni moderni.....	25
5.1	Identitetni projekti kot socialne zgodbe.....	25
5.2	Brezdomni subjekt pozne moderne in demitologizacija.....	26
5.3	Identitetna prenaseljenost.....	27
5.4	Konec velikih zgodb	29
5.5	Sprememba delovnih karier	30
5.6	Novi tip zaposlenega.....	33
5.7	Izguba ontološke varnosti	35
5.8	Politika življenja	36
5.9	Razsrediščeni subjekt.....	38
5.10	Identitetna brkljarija	39
5.11	Življenje kot pohajkovanje	40
6	Tranzicijska poslovna morala v Sloveniji.....	43
6.1	Moralne vrline managerjev v prehodu	44
6.2	Etični temelj	47
6.3	Pogled naprej	48

7 Zaključek.....	51
Literatura in viri.....	53
Priloge.....	55

1 UVOD

1.1 Opredelitev problema

Veliko je dobrih razlogov za ukvarjanje z identiteto – predvsem vsebuje visok potencial diagnoze časa. Danes, ko se srečujemo z verjetno največjimi izzivi v poslovnem in osebnem življenju, ko globalizacija napreduje s komaj še dojemljivo hitrostjo in smo hkrati priče nezadržnemu naraščanju razlik, smo se kot posamezniki in managerji znašli pod pritiskom novih dilem in vprašanj, na katere ni jasnih, enoznačnih, še najmanj pa zanesljivih odgovorov.

Globoko zakoreninjene spremembe svetovnih nazorov spreminjajo ekonomsko, politično in družbeno življenje. V sodobnem svetu t.i. pozne moderne vlada ekonomska negotovost, visoka nezaposlenost, osnovno občutje človeka je tesnoba, ambivalentnost in negotovost načrtovanja prihodnosti. Televizija, video, telefonski odzivnik, elektronska pošta, potovanja so fenomeni, ki odražajo socialne spremembe v zadnjih letih. Tehnologija socialnega zasičenja ne oblikuje samo individua brez karakterja in brez »lastnosti«, ampak istočasno poskrbi za zmedenost, za protislovnost. Nihče nima več zagotovljenega mesta v družbi, tudi ni splošno znanih pravil. Človek je vržen iz razmeroma stabilnih družbenih in kulturnih okvirov svoje ekzistence, vržen je iz »tradicije«. Na religiozne, kulturne ali socialne tradicije se ne moremo več zanašati, novih okvirov smisla pa ni na voljo. Spremembe so globoke, posledica je novo zavedanje sebstva.

Oblikovanje identitete je postalo v sodobnih družbeno-kulturnih pogojih zelo zahtevno. Identiteta je zavzela osrednje mesto v znanstvenih, političnih, medijskih in tržnih razpravah. Spricho dinamičnega spreminjanja sveta tudi življenje managerjev postaja vedno bolj kompleksno in odgovorno, ko v imenu uspešnega poslanstva organizacij sprejemamo številne »tvegane« odločitve in snujemo strategije, od katerih je velikokrat odvisna realizacija organizacijskih ciljev ter naša prihodnost. To vsekakor ni lahka naloga in zahteva od današnjih vodij t.i. »tretje generacije« visoko stopnjo osebne zrelosti, integritete, sprejemanje samega sebe in potrebne ustvarjalne energije za kreativno reševanje življenjskih situacij na različnih področjih dela v vsakem trenutku in danih okoliščinah.

Tudi tržniki že dolgo vedo, da prodajati stvari pomeni hkrati tudi prodajati identiteto: »novi imidž« je sinonim za »novi jaz« in pot do nove identitete pogosto vodi ravno skozi nakupovalne centre. Ljudje jo iščemo v različnih trgovskih, psihoterapevtskih in fitness centrih, kozmetičnih salonih, središčih nove duhovnosti in spiritualnosti itd. Z identiteto smo se danes prisiljeni redno ukvarjati v naših vsakdanjih življenjih, npr. z ogroženo identiteto, zmedeno identiteto, krizo identitete, z izgubo identitete. Managerji izgubljajo »tla pod nogami«, če so jih sploh kdaj imeli.

Naenkrat ni več samo po sebi razumljivo, kaj identiteta pomeni in iz česa je sploh narejena. Za mnoge ljudi je danes vse prej kot enostavno odgovoriti na vprašanje »kdo sem«? Počutimo se varni in zadovoljni, če smo sprejeti od drugih. Če smo taki, kot nas hočejo drugi, nas drugi nagradijo s pozornostjo in sprejetostjo. Vendar to drago plačamo; pogostokrat z odpovedjo samim sebi.

Življenje nas sili v nove procese individualizacije. Ne gre več le za **možnost** (pravico) posameznika, da odloča o svoji izobrazbi, poklicu, delovnem mestu, kraju in načinu življenja, o zakonskem partnerju, številu otrok itd., o tem **mora** odločati. Če pa posameznik ni sposoben za tako odločanje ali je kako drugače omejen v tem, mora plačati visoko ceno za svojo neodločnost.

Hiter razvoj na vseh področjih življenja danes od ljudi in še posebno managerjev zahteva celovitost. Prinaša potrebo po razvoju človeških potencialov, po bogatenju znanja človeka o samem sebi. In znotraj ukvarjanja s samim seboj zaradi negotovosti, ki nas obdaja, ko nič več ne gre po starem, novo pa še ni izoblikovano, slejkoprej naletimo tudi na fenomen **avtoritete**. Čeprav je podrejanje moči in vplivom običajna stvar v življenju, so trenutki in okoliščine, ko je čas, da se posamezniki upro tistim, ki jih želijo podrediti. Vsekakor sta zanimivi in pomembni vprašanja, zakaj smo se ljudje – po naravi svobodna bitja – tako hitro pripravljani prostovoljno in slepo (celo suženjsko) podvreči avtoriteti gospodarja (De la Boetie, 1986, Razprava o prostovoljnem suženjstvu) in kaj naredi ljudi odporne na socialni vpliv in silo. Današnji čas zahteva od nas emancipacijo od opiranja na tradicijo ter od hierarhičnih razmerij moči in to nas privede do iskanja izvora avtoritete, ozaveščanja njenih osvoboditvenih potencialov ter odločnosti in poguma za osvobajanje.

Sodobni čas pozne moderne je torej proces, ki označuje situacijo posameznika, ki nima več možnosti za daljnoročno strateško načrtovanje svojega življenja, za racionalno prilagajanje in osmišljanje tega življenja. Tudi načrtovanje prihodnosti ni ustaljen proces, ki bi slonel na dejstvih, vzrokih in učinkih. Še posebej življenje managerjev je odvisno od toliko slučajnosti, da se lahko zanesemo le na naknadno razmišljanje o dogodkih in slučajih. Manager v postmoderni dolgoročno ne načrtuje, niti izbira, niti sledi. To počne le še v okviru posameznih situacij. Prihodnost torej ni izračunljiva, ni več predvidljiva; ni več obljuba, temveč stalno tveganje.

V osebnem in poslovnem življenju se danes srečujemo z veliko neznanko. Nobeni zakoni več ne držijo. Pod vprašaj prihajajo vse naše vrednote, celo sam smisel našega življenja. Stari jaz umira. In bolj, ko se upiraš, bolj trpiš! Postavljeni smo v svet, kjer je vse relativno. Ta relativnost, ta neoprijemljivost, prinese v naše življenje potrebo po raziskovanju samega sebe in poteka življenja.

Za ljudi sodobne družbe je značilen in problematičen »**problem življenjske kariere**« oz. vprašanje refleksije lastne biografije: Kako to, da nič, kar sem počel do sedaj, ne določa tega, kar sem, vendar pa to, kar počnem sedaj, določa to, kar sem bil? Rušijo se institucionalni standardi racionalnosti pravne države, socialne države, gospodarstva, parlamentarne demokracije in ne na zadnjem mestu – rušijo se obrazci normalnih biografij, običajnega dela, običajne družine. Vsekakor situacija proizvedene negotovosti in strahu pred prihodnostjo nujno izziva nove, refleksivne oblike obnašanja na vseh področjih življenja, torej vsakdo in vsi se moramo naučiti, kako naj se odločamo v situacijah omejenega znanja, brez »papeževske nezmotljivosti« ekspertov. Ključno vprašanje je, ali se razvija tudi zavest posameznika in družbe o potrebi po transnacionalni solidarnosti in delitvi novih tveganj, ki jih novi procesi sprožajo in vsebujejo.

1.2 Cilji diplomskega dela

Cilj je skozi poglobljeno analizo značilnosti družbe pozne moderne poiskati odgovor na vprašanja oz. paradokse, ki vznemirjajo sodobnega človeka:

- Kako - in ali je to sploh možno - postati samostojen, neodvisen in odgovoren, torej zrel posameznik v obstoječi skupnosti?
- Kakšno strategijo izbrati oziroma kakšna moralna pravila obnašanja, ravnanja in značaja managerjev so najbolj v skladu s težavnostjo razmer in močjo izzivov sodobnega sveta?
- Kako lahko čim hitreje in z najmanj truda in stroškov pridemo iz situacije, ki je, v stanje, ki naj bi bilo?

Osnovni namen diplomskega dela je raziskati in prikazati centralni konflikt, ki mu je posameznik danes izpostavljen v dinamično razvijajočem se svetu in ga ozavestiti: konflikt med **pritiskom k avtonomnosti in individualnosti** ter pritiskom k **umestitvi v obstoječo družbo**. Zanima nas, kako ohraniti nujno potrebno *ontološko varnost*¹, da lahko gradimo svoj življenjski potek kot povezan glede na spremembe socialnih situacij in glede na svojo osebnostno rast.

Z nalogo želimo pokazati na najprimernejšo naravnost današnjega managerja, tako da v tem kaosu prehoda med starim in novim ne izgubi sebe. Pot iz identitetne krize najdemo v ozaveščanju; v spreminjanju zavesti posameznika in posledično celotne

---

¹ Ontološka varnost je temeljni občutek za neprekinjeno trajanje reda stvari in dogodkov, vključno s tistimi, ki niso neposredno dostopni čutni zaznavi posameznika (Ule 2000, 323).

družbe. V stalni budnosti in pripravljenosti, torej situacijski ekspertnosti in v zaupanju samemu sebi skozi »notranje vodstvo«. Človek, ki vsaj nekaj ve o notranjih vzgibih, ki vodijo našo zunanjo naravo, lahko precej bolje deluje v tem svetu, lahko je srečnejši in uspešnejši. Takšen človek potem začne ustvarjati neko novo percepcijo resničnosti, v svet vsakdanjika prinaša etiko, ki drži, moralo, ki ni dvojna, torej večne modrosti in večne vrednote. Čim več je v družbi posameznikov, ki so odgovorni zase, tem bolj se družba in njena percepcija resničnosti spremenita.

1.3 Predpostavke in omejitve

V diplomski nalogi nas zanima skrivnost »uspeha«, ne le v poslovanju, ampak tudi v življenju! Toda skozi raziskovanje smo ugotovili, da so to pravzaprav vprašanja, ki so zaposlovala že misli najboljših duhov preteklosti. Kaže tudi, da je identiteta v zadnjem desetletju postala eno od privilegiranih področij intelektualnih razprav. O njej razpravljajo teologi, psihologi, sociologi, antropologi, zgodovinarji, filozofi, ekonomisti...vsak v svojem jeziku in vsak na svoj način. Kamorkoli se obrnemo, se srečamo z diskurzom o identiteti, predvsem o spremembah, o nujnem preoblikovanju obstoječih identitet, pojavljanju novih, o novih identitetnih politikah in identitetnih projektih.

Poglobljena analiza spričo obsega in raznovrstnosti literature bistveno presega namen diplome, zato smo se odločili, da z raziskovanjem v to smer nadaljujemo in globlja odkritja (predvsem podrobnejša obravnava in razlaga osrednjih elementov procesa oblikovanja nehierarhičnega družbenega reda in neavtoritativnega usmerjanja družbe v kompleksnih pogojih postmoderne tranzicije) predstavimo ob kaki drugi priložnosti, v diplomski nalogi pa se omejimo na okvir naših trenutnih zmožnosti.

1.4 Metodologija in struktura

Diplomska naloga je zasnovana na teoretičnem raziskovanju. Najprej bomo definirali pojem identitete. Potem se bomo ustavili pri moderni in izpostavili nekaj splošnih značilnosti, ker so nujne predpostavke za razumevanje psiholoških sprememb pri človeku sodobnih družb. V osrednjem delu bomo podrobno predstavili pozno moderno in izpostavili konfliktno situacijo današnjega managerja v smislu transformacije stare in iskanju novih identitet. Pogledali bomo na kakšne načine danes oblikujemo identiteto, ali klasične teorije identitete lahko ustrezno zapopadejo ta proces in kaj novega se nam zarisuje na identitetnem obzorju. Poskušamo tudi odkriti tiste družbene spremembe, ki so odgovorne za to, da so se identitetne osnove spremenile in da je v sodobnem življenju postalo tako aktualno razmerje med subjektivnim notranjim

svetom in zunanjimi pritiski k normalnosti. Ukvarjali se bomo z značilnostmi in posledicami socialnega vpliva in pritiska posameznika in med posamezniki v družbi. Znotraj tega nas bo zanimal fenomen avtoritete. Raziskali bomo vzrok človekove podredljivosti in vpliv avtoritete na osebne lastnosti posameznika ter ozavestili njene osvoboditvene potenciale. Še posebej pa bomo raziskali vlogo managementa in moralne vrline managerjev v prehodu. S pomočjo analize in sinteze bomo korak za korakom poskušali odgovoriti na predhodno podane raziskovalne cilje in podali pogled vnaprej. V zaključnem delu pa bomo ugotovitve strnili.

2 IDENTITETA

Ideja identitete se pojavi že v antičnih tekstih (»spoznaj samega sebe«, napis na vhodu v preročišče Delphi) in se skozi vso zgodovino uporablja tako v vsakodnevnem življenju kot v mnogih znanstvenih disciplinah. Človeškega življenja si ne moremo predstavljati brez nekega vedenja o tem, kdo so drugi in kdo smo mi, kdo sem jaz sama. Prva stvar, ki jo naredimo, ko srečamo tujca je, da ga identificiramo, da ga lociramo na našem mentalnem zemljevidu. Z identiteto se redno ukvarjamo v naših vsakdanjih življenjih, npr. z ogroženo identiteto, zmedeno identiteto, krizo identitete, z izgubo identitete itd. Oblikovanje identitete pa je postalo v sodobnih družbeno-kulturnih pogojih zelo zahtevno. Družbene spremembe, ki so odgovorne za to, da so se identitetne osnove spremenile, so globalne, zato je v sodobnem življenju postalo tako aktualno ozaveščanje razmerja med subjektivnim notranjim svetom in zunanjimi pritiski k normalnosti.

Oxfordski slovar angleškega jezika se opira na latinski koren besede *identitas* (*idem-isti*) in izpostavlja dva osnovna pomena pojma identitete: koncept istosti (npr. to je identično temu), in koncept posebnosti, razločevalnosti. Oba koncepta skupaj pa predstavljata kontinuiteto v času. Proučevanje identitete z vidika istosti nam pokaže dve pomembni karakteristiki: podobnost in razliko. Identiteta je nekaj aktivnega, ni preprosto tukaj, vedno mora biti ustvarjena, zasnovana. Je obenem praksa in proces, in je lahko razumljena samo kot proces, kot bivanje in nastajanje. Nikoli ni končana in nikoli dokončana. Je reflektivna, socialno konstruirana skozi interakcije in institucije (Ule 2000, 2-3).

Pogosto se identiteto definira s postavljanjem vprašanja »kdo sem« oz, s tem, kar identiteta ni. Tu se pojem identitete zamenjuje s pojmom *self* in individualnosti. To vprašanje namreč ne nagovarja subjekta, da se primerja oz. da se postavi v odnos, kar je bistvena značilnost identitete. To vprašanje nagovarja pravzaprav še bolj specifično: »Bodi iskren in odkrij svojo avtentično naravo, jedro *self*.« Na to vprašanje je težko odgovoriti, če je sploh mogoče. Zdi se, da je posameznik šele v psihičnih težavah prisiljen raziskovati v takih psiholoških globinah; resnica o posamezniku je običajno precej boleča in skrita. Kaj on ali ona aktualno je – je *self*. Identiteta pa je sistem, po katerem je oseba poznana sebi in drugim; je posameznikova percepcija in kognicija *self*. *Self* je aktualno, identiteta je mentalno stanje. Posameznik razvije bolj ali manj povezano celoto predstav in občutkov o sebi, o svojih tipičnih naravnostih in strategijah (Ule 2000, 86).

Po Eriku Eriksonu, ki je v petdesetih letih razvil teorijo o razvoju identitete od otroštva do odraslosti, identiteta predstavlja samorefleksivno osišče med notranjim in zunanjim svetom posameznika, kompromisno tvorbo med *samovoljo* posameznika in *prilagajanjem* družbi. *Odnosni aspekt identitete*, ki se zdi najbolj pomembna kvaliteta identitete, sicer izhaja iz notranjih značilnosti - temeljev, vendar ni identitete brez *pripoznavanja* identitete posameznika s strani drugih v okolju. V identiteti odmeva in se odziva svet okrog posameznika na njegove osebne značilnosti.

Osebna identiteta je celoto določil in oznak, ki karakterizirajo osebo kot nezamenljivo ter tistih samopodob, ki ji pomagajo graditi in ohranjati individualni *identitetni projekt*². Po Meadu je osebna identiteta spontana reakcija jaza na socialno situacijo, kot jo posamezniku predstavi njegova socialna identiteta. **Socialno identiteto** pa definiramo kot celoto določil, samopodob in oznak, ki karakterizirajo osebo kot socialno enoto in prepoznavnega socialnega akterja v določenem socialnem kontekstu. Gre za celoto ponotranjenih družbenih vlog, ki usposabljuje posameznika za delovanje v različnih socialnih skupinah in institucijah. Vsaka družbena skupina dodeli posamezniku, ki se z njo identificira, poseben vidik njegove socialne identitete (Ule 2000, 325).

Pogosto se identiteto definira tudi kot kombinacijo esencialnih psihičnih kvalitet, ki karakterizirajo in diferencirajo osebo. Znotraj identitete pa se dela razlika med objektivno in subjektivno identiteto. Objektivna identiteta se določa po jasnih objektivnih karakteristikah, kot so: fizične značilnosti posameznika, ime, biografske značilnosti itd. Tudi določene psihološke značilnosti lahko z merjenjem postanejo objektivne, npr. stališča, osebne lastnosti itd. Subjektivna identiteta je osebna, psihična, izkustvena stran objektivne identitete. Nadalje lahko ločimo bolj globalen in bolj trenutno artikuliran občutek identitete. Globalni občutek identitete se nanaša na zavest o svoji kontinuiteti. Trenutno artikuliran občutek identitete pa se nanaša na trenutne mentalne reprezentacije predstav o fizičnih in psihičnih značilnostih, posebnostih, o biografiji. V vseh definicijah gre za osnovno značilnost identitete: ostati isti (the same) kljub spremembam, oz. gre za občutek istosti sebstva in lastne kontinuitete v času in prostoru ter percepcijo dejstva, da tudi drugi pre(i)poznajo posameznikovo istost in kontinuiteto (Erikson 1973, 50).

---

² Identitetni projekt: zamisli posameznika o samem sebi, o njegovem mestu v družbi, o tem, kaj bi rad postal, in predvsem, kako naj bi nanj gledali »pomembni drugi« (Ule 1997, 490).

Prevladujoče definicije identitete bi lahko razvrstili na dimenziji, ki bi se raztezala med *znotraj* in *zunaj*. Prva skupina definicij je osrediščena okrog notranjih procesov v posamezniku kot izvoru istosti in identičnosti v času. Na drugi strani kontinuuma se koncepti identitete osredotočajo na kulturalne in družbene strukture in konvencije, ki vplivajo na to, kakšni smo za druge in za sebe. Nekje v sredini dimenzije so bolj interakcijske definicije, ki preigravajo psihološko notranjost s sociokulturnim kontekstom. Ta tri različna področja osvetljujejo vse različne funkcije koncepta identitete ali, kot zapiše Erikson, povzemajoč Clyda Kluckhohna: »Človek je tak kot vsi drugi, tak kot nekateri drugi in tak kot noben drug človek« (Erikson 1956 v Bosma 1994, 12). »Noben drug ne more občutiti mojega telesa, misliti mojih misli, čustvovati mojih emocij in ustvarjati mojih fantazij. To je moje notranje jedro« (Bosma 1994, 13).

Identiteta ni nekaj, kar bi posameznik enkrat osvojil na določeni razvojni stopnji, temveč se nenehoma dogaja. Ta proces povzroča napredek individualizacije in porast kompleksnosti v organizaciji sebstva. Razvoj identitete se ne zaključi v stabilni obliki karakterja, temveč je vseživljenjski proces, kjer je zaznavanje in spreminjanje sebstva prepleteno s socialnimi objekti in se nanje nanaša. Pot navznoter potrebuje zunanje opore (Plessner 1964). Identiteta je kreativni proces uravnoteževanja med notranjim in zunanjim. Je rezultat dogajanj v vmesnem prostoru. Sestoji se iz neprestane adaptacije na čas, iz kvalitativnih sprememb skozi razvojne stopnje do medgeneracijskih in zgodovinskih obdobj, ki lahko zavzemajo desetletja in stoletja (Ule 2000, 126).

Znani nemški raziskovalec identitete Krappmann pravi: »Identiteta odslikava posameznika; pokaže namreč, kako vzdrži ravnotežje med nasprotujočimi si pričakovanji, med zapovedmi drugih in lastnimi potrebami, kakor tudi med zahtevami po predstavitvi tega, po čemer se razlikuje od drugih, in med željo, da bi drugi priznali njegovo identiteto« (Krappmann 1978, 8-9).

Nas zanima oblikovanje identitete kot proces družbenega samoumeščanja posameznika in identiteta kot način, na katerega se posamezniki ali kolektivitete razlikujejo v primerjavi z drugimi posamezniki ali kolektivitetami.

2.1 Življenjski svetovi moderne

Najprej izpostavimo čas moderne in skozi nazoren opis Uletove pogledimo nekaj njenih značilnosti, ker so nujne predpostavke za razumevanje psiholoških sprememb pri subjektih sodobne postmoderne družbe:

Romantična vizija identitete sebstva tradicionalnih družb, ki pripisuje temu globoke duševne lastnosti kot so strast, duhovnost, moralističnost, se je v ekonomski ekspanziji zahodnega sveta konec 19. stoletja umaknila racionalnemu besednjaku, ki identiteto gradi na zavestnih namerah, stališčih, odločitvah. Vodilna metafora modernizma je postala znanost. Racionalnost, opazovanje, razvoj, napredek, vsi ti modernistični vodilni motivi so vsebovani v podobi stroja. Ne samo, da stroj generira velikanski dohodek za lastnike in upravljalce, stroj proizvaja delovna mesta in to je pomembna podlaga za moderne nacionalne ekonomije. Omogočil je, da so prišli produkti, kot so telefon, pralni stroj, hladilnik, v vsako hišo in to so zopet stroji, ki zamenjujejo fizična dela in odpirajo nove vznemirljive možnosti. Optimizem, ki je sledil tem spremembam, je povzročil to, kar mnogi imenujejo »velika zgodba napredka«. Moderna ruši različne vrste tradicij: rodovne, nacionalne, stanovske, razredne, mistično-religiozne itd. in uvaja nove oblike življenja, ki se močno razlikujejo od podedovanih. Te spremembe so zahtevale od ljudi sprotno in splošno refleksijo³ lastnega početja, doživljanja in razmišljanja.

V moderni refleksiji ne gre le za vsakdanji miselni nadzor posameznikov nad lastnim početjem, temveč za potrebo po stalnih revizijah človekove socialne dejavnosti in materialnih odnosov z naravo glede na nove informacije in novo znanje.

Z industrializacijo, modernejšim in hitrejšim prometom, z neznanskim povečanjem trga blaga in trga dela, se je oblikoval širok spekter možnosti in izbor, ki so ponujale posamezniku uspeh ali socialno promocijo. Obenem se je neznansko povečala prostorska in socialna mobilnost prebivalstva. Ta proces je spremenil pogled posameznika na lastno življenje: spremenil je identiteto, človek ni bil več zavezan določenemu kraju bivanja, določenim navadam, pravilom vedenja, verovanja. Življenje je začel doživljati kot priložnost, ki se ponuja in jo mora izkoristiti, kolikor se le da. Te spremembe niso bile le emancipatorne, temveč so prinesle tudi vznemirljive in nepovratne izgube kot izgubo globokih in trajnih družbenih vezi med ljudmi.

Razpadanje tradicionalnih kulturnih vezi v procesu modernizacije je družbeni, manifestni vidik globokega procesa opuščanja religioznih, mistično-magijskih, organsko-celostnih, kvalitativnih pogledov na svet in na človeka ter njihova zamenjava z znanstvenimi, posvetnimi, instrumentalno-izračunljivimi pogledi na svet in človeka. Iz 19. stoletja smo podedovali romantični pogled na sebstvo, ki pripisuje temu globoke duševne lastnosti, kot so poduhovljenost, kreativnost, moralističnost. Ta besednjak je bistven za oblikovanje intimnih odnosov, posvečenih prijateljstev in velikih življenjskih

---

³ Refleksija: Povračanje misli od objekta na subjekt, na svojo duševnost, poglobljanje vase; razglabljanje, preišljevanje (Verbinc 1987, 603). Gre za proces, kjer posameznik, na podlagi različnih, zanj pomembnih odnosov z drugimi ljudmi, ki mu držijo zrcalni jaz, gradi različne podobe o samem sebi in uredi predstave o sebi v časovni red, ki sega od doživljene preteklosti do domnevne prihodnosti. Tako oblikuje svojo identiteto (Ule 2000, 324).

namenov. Za moderniste pa ključne karakteristike ne rastejo iz globin duha, ampak iz naše sposobnosti razmišljanja, zavestnih namer. Romantična vizija sebstva je temeljila na moralnih občutkih, lojalnosti in notranji duhovni izpolnjenosti. Ta perspektiva daje močan poudarek nevidni duhovni moči, ki obstaja globoko v osebi, in ki daje pomen življenju in odnosom. V 20. stoletju sta glavni sestavini človeškega funkcioniranja opazovanje in sklepanje. Človek moderne je plačal svoj izhod iz »neodraslosti po lastni krivdi« (v kantovskem smislu) z izgubo stabilnih odnosov v trdnih stanovskih strukturah. In kaj nastopa namesto njih? Ne veliko, po mnenju analitikov moderne. Alexis de Tocqueville v svoji kritični analizi civilne družbe in moderne civilizacije ugotavlja, da se dogaja nezadržna revolucija, ki premaguje vse ovire in koraka le še dlje skozi ruševine, ki jih je sama ustvarila (Tocqueville 1969, 12). Obenem pa ugotavlja paradoksalne posledice te »nezadržne revolucije, ko se religiozni ljudje borijo proti svobodi in privrženci svobode napadajo religijo; ko plemeniti in velikodušni duhovi častijo suženjstvo, medtem ko nizkotni in podvrgljivi neodvisnost. Častni in razsvetljeni občani postajajo sovražniki vsega napredka, nasprotno pa možje brez patriotizma ali morale nastopajo kot apostoli civilizacije in napredka« (Tocqueville 1969, 17).

Po Tocquevillu v moderni stopi na mesto minulih idiličnih razmerij »heroičen realizem človeka«, ki je pripravljen zreti v oči nevzdržni dejanskosti. Za Marxa je to »cash nexus«, čisti svet ponudb in denarja, ki z manipuliranimi dražljaji predstavlja edino smer dražljajev. Tudi drugi so sledili tej maniri, vzdignili so jo do teorije. Tu je Nietzsche veliki primer: »Bog je mrtev«. Kant pa je gledal na novi svet s ponosno samozavestjo: »Sapere aude!« To je postalo geslo razsvetljenstva. Če so zlomljene tradicionalne kulturne vezi, ne cvetita le znanost in tehnika, temveč nastane tudi država nasploh kot politična ustanova, z racionalno sestavljeno ustavo, racionalno sestavljenim pravom in racionalno sestavljenimi pravili: zakoni usmerjajo upravljanje, in končno je bil rojen moderni kapitalizem. Torej svet abstraktne pravic in ponudbe, svet življenjskih možnosti, o katerih se prej ni dalo niti misliti. Romantični individuum je postal misterij. Moderno sebstvo je dostopno, prisotno tu in zdaj, stoji za vsako dejavnostjo. Ni plod inspiracije, velike strasti; je zanesljivo in verodostojno. Modernistično sebstvo ne prekriva svojih motivov z močnimi emocionalnimi dramami, njegovi motivi vodijo njegove aktivnosti, njegov glas je pošten in odkrit. Ni treba čakati na naravno obdarjenega, navdahnjenega posameznika, ki bo odrešil narod ali skupnost. Vsi da smo ustvarjeni enako in na starših in vzgojnih institucijah je, da ustvarijo vzorne državljane (povzeto po Ule 2000, 14-18).

2.2 Sodobna družba

Ob vstopu v novo tisočletje proces dobiva novo obliko, ki ji pravijo visoka ali reflektivna moderna, pogosto tudi postmoderna. Konec je z njeno zgodovinsko predhodnico, novoveško modernizacijo na evropskih tleh, množično industrializacijo in celo z zahodnim racionalizmom ter razsvetljenstvom, ki naj bi duhovno poganjala klasično moderno. Obstaja nevarnost, da bi videz sprememb zamenjali z dejanskostjo, npr. videz razcepa med družbeno in kulturno modernizacijo oz. videz golega funkcioniranja ekonomije in države, tehnike in znanosti, ki naj bi se združili v sistem, na katerega domnevno ne moremo več vplivati in teče dalje po svoji logiki. Producira se vtis »konca zgodovine«, v kateri so se zaključile in izčrpale vse ideje, utopije, projekti in programi. To je stališče neokonservativnih teorij pozne moderne, ki bi rade ohranile nezadržno rast kapitalizma brez motečih kritičnih in emancipatornih gibanj. Drugi spet želijo zavreči zahodni racionalizem, ki naj bi bil le prikrita oblika volje po moči, ter preseči subjekt, ki se je dal vpreči v voz instrumentalnega uma. Sem sodijo nekateri filozofski in estetski programi, ki propagirajo popolni spoznavni, estetski, vrednotni relativizem, nekakšen univerzalni »anything goes«, ki uživa v happeningu, montaži atrakcij, moči prisposodob in preimenovanj (Ule 2000, 6).

Globoke družbene, ekonomske in kulturne spremembe ob vstopanju v enaindvajseto stoletje, ko prehajamo iz industrijske v postindustrijsko ali informacijsko modernizacijo ter v medsebojno odvisno in povezano globalno gospodarstvo, povzročajo prehod iz tradicionalnega kapitalizma v monopolizem in/ali kolektivni nadzor nad gospodarstvom. To pa povzroča tudi spremenjene oblike subjektiviranja, ki delno nadgrajujejo dosežke moderne, delno pa jih na novo problematizirajo in jim iščejo alternative.

Rušijo se obrazci normalnih biografij, običajnega dela, običajne družine. Negotovost sledi izgubi zaupanja v to, da lahko vodilne institucije industrijskega sveta (gospodarstvo, pravo in politika) ukrotijo in nadzirajo posledice, ki so jih izzvale v svetu. Negotovost je posledica »družbe tveganja«⁴, kot sodobno družbo imenuje Beck. Negotovost je na individualnem nivoju povzročila, da so obstoječe biografije blagostanja postale biografije tveganja, kar ogroža vse družbene razrede, ki jim uhaja materialna varnost glede prihodnosti in stabilnost identitete (Ule 2000, 33-43).

---

⁴ Družba tveganj imenujemo obdobje v razvoju modernih družb, v katerem tveganja, ki jih povzroča družbeni, ekonomski in znanstveno-tehnični napredek, nenehoma in vedno bolj spodjedajo institucije nadzora in zavarovanja, ki jih imamo na razpolago (Ule 2000, 321).

3 IDENTITETA V PREHODU

3.1 Globalizacija bogastva, lokalizacija revščine

V postindustrijski moderni se kapitali in družbeno bogastvo izrazito globalizirajo, medtem ko se socialne stiske in beda izrazito lokalizirajo. Po Baumanu je to povezano z »izginjanjem dela«, namreč klasičnega izvrševalnega dela, ki terja vse manj človeške delovne sile. Pripominja, da se ukinja do sedaj nenehno prisotna dialektična vez med gospodarjem in hlapcem, ki je oba silila v medsebojni odnos in nenehni konflikt, v katerem sta se sploh določala. Sodobni kapitalizem dozdevno ne potrebuje več hlapcev za svojo reprodukcijo. Bogati in revni živijo vse bolj drug mimo drugega (Ule 2000, 43).

Samo 22% svetovnega bogastva pripada nerazvitemu svetu, v katerem živi 80% prebivalstva. Globalne komunikacijske mreže, ki so vrata v novo, do sedaj nepoznano svobodo, se uporabljajo zelo selektivno.

Stari bogataši so potrebovali revne, da so postali in ostali bogati. Sedaj jih ne potrebujejo več. Vedno manj je konflikta med revnimi in bogatimi, a tudi ni stika in komunikacije. Oba pola nastajajoče hierarhije se drastično razlikujeta, predvsem v uporabi prostora in časa.

Prostor je za bogate (ljudi prvega sveta) izgubil omejujoče značilnosti. Ljudje prvega sveta lahko prečkajo tako njegove realne kot virtualne poti, medtem ko je za revne realni prostor vedno ožji in vedno bolj omejen (Bauman 1997, 327). Pomembna dimenzija za bogate je čas – stalno so zaposleni in nikoli nimajo časa. Za njih je pomemben del življenja upravljanje s časom, časovna ekonomija, izdelovanje časovnih planov. Revni, ljudje drugega sveta, živijo pod pritiskom preobilja časa, ki ga ne znajo izpolniti. V njihovem času se ne zgodi nič, nimajo ga pod nadzorom in tudi čas nima njih pod nadzorom, pride in gre, čas jim ne predstavlja nobenih izzivov in ne pušča sledi. Prebivalci prvega sveta (bogati) torej živijo v času, prostor jim ne pomeni nič, medtem ko prebivalci drugega sveta (revni) živijo v prostoru - ta je težak, nemiren, prenaseljen - in so od njega odvisni. Njihov čas pa je prazen.

Če to povežemo ugotovimo, da **možnost ali nemožnost uporabiti čas in premagati omejitve v prostoru**, deli svet v globaliziran in lokaliziran oziroma ljudi na revne in bogate.

Negativne socialne posledice globalizacije vse bolj padajo na pleča posameznih držav, ki morajo prevzemati čedalje večje stroške za reševanje socialnih problemov in nezaposlenosti. Nihče danes nima odgovora na vprašanje, kako je mogoča socialna pravičnost v času globalizacije. Beckov predlog je: upreti se težnji po lokalizaciji bede

in socialnih problemov, torej zavzemati se tudi za globalizacijo revščine in rešitve iz nje, ne samo za globalizacijo kapitala (Ule 2000, 43-46).

3.2 Družbeno izključevanje

Če za zaposlene lahko rečemo, da živijo vedno bolj *tvegano* (konec doživljenjskih služb), pa nezaposleni žive vedno bolj *nevarno*. Nimajo več opravka z izbiro rizikov (torej tudi izbiro možnih uspehov), temveč le z izbiro med različnimi nevarnostmi in samoodpovedmi. Revščina in brezposelnost vse manj sledita razrednim stereotipom. Kvalifikacije za delo, ki so še do včeraj omogočale vsaj možnost trajne zaposlitve, danes nenadoma vodijo posameznika v trepet za svoj obstoj, vedno manjšo perspektivo zaposlitve, pomenijo torej zdrs v bedo. Nove oblike družbenih neenakosti v sodobni družbi so manj strukturirane v terminih razrednih ali slojnih razlik in jih zaznavamo bolj v osebnostnih psiholoških pojmih. Če je bila revščina prej »usoda razreda«, je sedaj postala individualizirana, osebna usoda (Beck 1998).

Družbeno vključevanje danes temelji na kreativni igri posameznika skozi in tudi mimo definiranih socialnih vlog, skupin in identitet. Temelji na poistovetenju posameznika s svojim delom, dejavnostjo, delovanjem. Posameznik razvija *strateški jaz* (sebstvo, identiteto), s tem pa postaja bolj ranljiv, bolj izpostavljen različnim spremembam in premikom v pogojih in oblikah delovanja, bolj občutljiv na spremembe.

Družbeno izključevanje pa temelji na novih izkušnjah in oblikah revščine, ki jih bolj kot materialno pomanjkanje in nezaposlenost določajo manko alternativ, volje in motivacije ter revščina predstavne zmožnosti o možnem drugačnem življenju. Ekonomsko ogroženi posameznik je ogrožen tudi v vseh svojih socialnih odnosih: od medosebnih odnosov do odnosov z institucijami. Zato je vse bolj globalno socialno izključen. S socialno vključenim posameznikom ga povezuje slabitev socialnih vlog in negotovost njegove osebne in socialne identitete (Ule 2000, 48).

3.3 Nova individualizacija

Spremljevalni učinki postmoderne družbe so novi procesi individualizacije na individualni in kolektivni ravni, ki so v sebi globoko protislovni. Glavna značilnost nove individualizacije je, da ne samo da ima posameznik možnost, da odloča o sebi (o svoji izobrazbi, poklicu, delovnem mestu, kraju in načinu življenja, o zakonskem partnerju, številu otrok itn). O tem mora odločati. Če posameznik ni sposoben za tako odločanje, če se pasivno prepušča kot nekakšna žrtev individualizacije in postmoderne družbe ali je kako drugače onemogočen v tem, mora plačati ceno za

svojo neodločenost in cena je predvsem nova odvisnost – od trendov, zunanjih slogov, zapovedi o načinu življenja in podobno (Ule 1997, 485).

Neizogibnost tveganj in razmišljanja o njih nas vodijo k vprašanju, kakšne posledice ima *družba tveganj* za oblikovanje modernega subjekta in njegove psihosocialne identitete. Refleksivna moderna terja od ljudi podobno fleksibilnost in kreativnost, kot ju uvaja v proizvodni proces oz. v druge družbene procese. Ne prenaša vnaprej definiranih in enotnih osebnih in socialnih identitet, trajnih življenjskih stilov, stalne prikljenosti posameznikov na kraj, stan, spol, izvor itd. Poslovni človek in manager, ki skuša slediti namenom in napetostim informacijske modernizacije, je tako rekoč prisiljen k individualnemu, osebnemu stilu življenja, dela, učenja. Nenehno se mora potrjevati kot izvirna, ustvarjalna oseba, kot fleksibilen človek, neprestano buden in pripravljen na spremembe. Če tega ne zmore, slej ko prej pade iz konkurenčnega boja za kreativna delovna mesta, za doseganje dobrega standarda itd. in pristane v množici tistih, ki živijo od slabo plačanih, predvsem pa neperspektivnih služb, ali pa ostanejo brez dela (Ule 2000, 50).

Proces individualizacije je vse prej kot enoznačen in homogen proces. Prav tako je dvojen kot družbe, v katerih se razvija. To pomeni, da je individualizacija sama izziv in tveganje za ljudi. Temeljni izziv in tveganje je že v tem, da proces individualizacije delegira na pleča posameznika izjemno zahtevno psihosocialno integracijo v družbo, ki je bila doslej vsaj delno v rokah posredujočih institucij (družine, dela, raznih referenčnih skupin). Individualizacija pomeni za Becka v prvi vrsti institucionalizirani individualizem. Pod tem pojmom se razume dejstvo, da se osnovne človekove pravice in odgovornosti (državlanske, politične, socialne) vedno bolj preusmerjajo od skupin in lokalitet k posameznikom (Ule 2000, 51).

Da bi posameznik zmožl upravljati s temeljnimi pravicami in odgovornostmi, mora biti dokaj spreten v razpolaganju z različnimi vzorci vedenja, z različnimi socialnimi vlogami v različnih institucijah in družbenih sferah (npr. na delovnem mestu, na trgu, v družini, v uporabi medijev in informacijskih sredstev itd.); da npr. doseže socialno varnost, moraš pridobiti delovno mesto; da pridobiš delovno mesto, moraš prehoditi določeno izobrazbeno pot; da bi uspešno zaključil izobrazbeno kariero, moraš biti spreten in planirati individualno biografijo. Seveda obstajajo danes institucionalni predpisi, kako se to lahko doseže. Vendar se moramo bolj kot kdaj koli prej sami ponuditi v konkurenci za omejene vire – in to ne samo enkrat, ampak vsakodnevno (Ule 2000, 51).

To pomeni celovit preobrat v načinih življenja, mišljenja, identitetnih in subjektivnih strukturah posameznikov, njihovih medosebnih odnosih in razmerjih; preobrat od dominacije vnaprej določenih razrednih, slojnih, spolnih, kulturnih identitet k vedno

bolj množinskim, individualno določenim, začasnim in odnosno zastavljenim življenjskim stilom. Individualizacija ne pomeni nujno avtomizacije, izoliranja posameznikov. Tudi ne zagotavlja emancipacije, rasti, avtonomnosti posameznikov in posameznic, čeprav se to lahko dogaja. Če hoče realizirati svoje individualne možnosti in potenciale, potrebuje posameznik danes še obsežnejšo socialno podporo. Za razvoj lastne individualnosti potrebuje pomoč, ki ga materialno in emocionalno podpira v njegovi največkrat močno podaljšani mladosti; potrebuje pomoč izobraževalnih in socialnih institucij, da lahko kompetentno sodeluje v novi informacijski in tehnološko zahtevni družbi. Razviti mora socialne potrebe in sposobnost za sodelovanje v varljivi in zavajajoči mreži postmodernih komunikacij z drugimi (na primer Internet, ...) (Ule 1997, 486).

Individualizacija zadeva primarno tri dimenzije (Beck 1998):

- *dimenzijo osvobajanja*: osvobajanje posameznikov iz zgodovinsko predoločeni obliki, od tradicionalnih odnosov gospodovanja in oskrbovanja;
- *dimenzijo odčaranja*: izguba tradicionalnih gotovosti in transparentnosti, kako kaj storiti, izguba zaupanja v vodilne družbene norme;
- *dimenzijo nadzora oz. reintegracije*: pojav nove vrste družbenih povezav in odnosov med ljudmi, ki jih le ti oblikujejo v skladu s svojimi osebnimi interesi, hotenji in predvsem življenjskimi stili.

Vzporedno z individualizacijo življenja se v postmoderni fleksibilni družbi tudi na ravni vsakdanjega življenja uveljavlja globalizacija življenja, ki se kaže skozi naslednje značilnosti (Ule 2000, 53):

- menjava življenjskih prostorov zaradi fleksibilnosti zaposlitve, dela, turizma, spremembe življenjskega stila itd.;
- brisanje psiholoških barier in mej med narodi, religijami, kulturami, barvami kože, kontinenti itd., integracija teh razlik v vsakdanjem življenju;
- mešanje več življenj, perspektiv, stilov v eni biografiji;
- novo razumevanje mobilnosti; simbolna psihološka mobilnost v samem pojmovanju svojega življenja, ne zgolj zunanja mobilnost med različnimi prostori, družbenimi ravnmi, državami itd.

Izbirnost življenjskih orientacij in stilov nas kot posameznike in managerje vsakodnevno postavlja pred manjše ali večje odločitve, ki prinašajo s seboj različna tveganja, ki jih ne moremo povsem predvideti in nadzorovati. Vsakdo postaja gradnik svojih lastnih socialnih mrež, tj. odnosov s pomembnimi drugimi, ki mu lahko dajejo

podporo in priznanje. A to ni le osvoboditev, temveč tudi prisila. Ljudem ni dana kot možnost, ki si jo lahko izberejo ali ne, temveč kot nujnost. Družbena moč in celo družbena veljava posameznika je namreč toliko večja, kolikor trdnejša in bolj razvejana je socialna mreža potencialnih solidarnostnih izmenjav, ki mu je na voljo.

Pri odraslih se nova individualizacija kaže kot nepristajanje na utrjene socialne definicije, socialne vloge, poklicne profile, vstopanje v individualne partnerske zveze, vračanje v izobraževalni proces in večja pripravljenost posameznikov za to, da sami poskrbijo za svoje življenje in socialno varnost brez zanašanja na državo in druge institucije.

3.4 Biografije negotovosti namesto biografij blagostanja

Individualizacija zahteva večjo pripravljenost za sprejemanje tveganih odločitev v poslovnem in vsakdanjem življenju; večjo sposobnost ljudi, da poskrbijo sami zase. Posameznik zaradi izgube trdnih socialnih norm in znanja o ravnanju v kriznih ali stresnih situacijah doživlja občutke negotovosti in nekompetentnosti, torej prej stres individualizacije kot pa njene osvobajajoče obete. Vzorci reševanja stresnih in kriznih situacij posameznika so medijsko in tržno posredovani in oblikovani. Posamezniku se sugerira, da kompenzira svoje strese in občutke identitetnih mankov v zasebnosti, v prostočasnih oblikah potrošnje. Nevarnost je, da se individualizacija sprevrže v socialno igro, kjer stoji za videzom aktivizacije in osamosvajanja posameznikov v njihovem vsakdanjem življenju globalna pasivnost, ki se najbolj jasno kaže prav v potrošniško in medijsko oblikovanih vzorcih življenjskih stilov, ki se ponujajo ljudem kot pomembne in zanimive izbire. Sodobni trg namreč za svoj obstoj potrebuje stalni poziv k hedonizmu, stalno reprodukcijo »potrošniške želje« (povzeto po Ule 2000, 57- 61).

Sodobni kapitalizem živi prav od izkoriščanja individualnih potencialov za samomotivacijo in samoorganizacijo življenja. Iznasel je veliko bolj zvit način izkoriščanja viška vrednosti kot klasični ali monopolni kapitalizem, namreč izkoriščanje (samo)odgovornosti posameznikov namesto neposrednega izkoriščanja njihove delovne sile (Beck 1998, 251-3). S tem, ko je kapital zaposlene potegnil k soupravljanju in k soudeležbi pri dobičkih in izgubah podjetij, jih je naredil tudi za bolj odgovorne za svoje delo kot kdajkoli prej. Zato so danes zaposleni pripravljeni delati bolj trdo, predvsem pa bolj zagreto kot tradicionalni mezdni delavci.

Duševne obremenitve delavcev so s tem narasle, saj morajo sedaj tudi misliti skupno s sodelavci in se skupaj z njimi in z delničarji podjetja bati za prihodnost podjetja. Prej so bili delavci zgolj kolesca v mehanizmu industrijskega procesa. Sedaj se morajo v njem tudi polno angažirati. V tem pogledu je samoizkoriščanje v načelu brezmejno. Prav to s pridom izkorišča sodobni kapitalizem. Tudi zato vedno več ljudi

išče rešitev iz zank individualizacije v samozaposlovanju, v malem podjetništvu, kjer so vsaj relativno gospodarji svojega dela in zaslužka in lahko v polni meri *izkoriščajo sami sebe*.

Temeljna sestavina sodobnega življenja je vse večja izbirnost življenjskih poti in nuja posameznika, da si izoblikuje čim bolj specifičen življenjski stil. Gojenje določenega stila je tako rekoč obveza za izdelavo identitetnega projekta sodobnega človeka. Gre za razvojno identiteto nasproti statičnemu strukturnemu jedru identitete (ime in drugi objektivni biografski podatki o posamezniku, biološke konstante kot npr. barva oči, genetski kod, spol in relativno trajne pripadnosti posameznika določenim družbenim skupinam, kot je religiozna pripadnost, državljanstvo, narodnost, zakonski status, poklic). Pri identitetnem projektu gre za identiteto kot nastajanje, *najdenje samega sebe*; za identitetno delo, identitetno politiko, iskanje, oblikovanje ali izgubo identitete. To ni nekaj, kar smo pridobili s svojim biološkim rojstvom, temveč nekaj, kar pridobimo s socialnim življenjem. Gojenje stila je postal primaren življenjski projekt.

4 AVTORITETA IN AVTONOMIJA

Beck opozarja, da individualizacije ne smemo izenačevati z avtonomijo ali z osvobajanjem posameznika od identifikacij z drugimi; ne vodi nujno do emancipacije ali avtonomije posameznika. Sodobni poslovnež in ekonomist nasprotno gradi svoj življenjski slog na podlagi določenih predlog, ki mu jih največkrat ponujajo mediji in potrošnja. Le malokdo se dvigne do resnično kreativnih in izvernih *stilskih rešitev*. To je bilo in je slej ko prej pridržano le redkim, za to nadarjenim in usposobljenim posameznikom. To kar je novo v sodobni individualizaciji, je skoraj obsesivna prisila k *izbirnosti* in *refleksiji*, namreč k premisleku o tem, kaj določena identifikacija in podobno določena razlika pomeni v gradnji življenjske kariere posameznika (Ule 2000, 77).

Identiteta torej ni predvsem dosežek posameznika, ampak je mesto v strukturi družbenih konstrukcij, ki ga zasede posameznik, ko se prepozna kot subjekt socialnih dejavnosti in kot član določene družbe in kulture. Raziskave o oblikovanju identitete kažejo, da le majhen del pri določanju tega mesta odpade na osebna prizadevanja posameznika. Večina dela na identiteti pripade namreč simbolnim redom, ki jih posameznik nezavedno in na videz spontano sprejema kot nevprašljivo ozadje svojega delovanja in razumevanja sveta. Subjektiviranje je praviloma podvrženje posameznika oblasti določenih institucij, ki bdijo nad njim (npr. ideološki aparati države) in pozivajo posameznika k temu, da se prepozna za relativno avtonomnega in odgovornega dejavnika v okvirih teh institucij. Toda svoboda s programom ni prava svoboda.

4.1 Človekova podredljivost

Temeljna ideja postmoderne je dokončen zlom velikih idej in absolutnih avtoritet. Današnji čas in hiter razvoj na vseh področjih življenja prinašata potrebo po razvoju človeških potencialov, po bogatenju znanja človeka o samem sebi. In znotraj ukvarjanja s samim seboj zaradi negotovosti, ki nas obdaja, ko nič več ne gre po starem, novo pa še ni izoblikovano, naletimo tudi na fenomen avtoritete⁵.

Vsi odraščamo v atmosferi avtoritete in ubogljivosti, moči in nasilja, dolžnosti, strahu in kazni, to vdihavamo celo življenje. Z duhom ubogljivosti smo prežeti že v taki meri, da se redko vprašamo ali je podrejanje avtoriteti dobro ali slabo. Sprašujemo se samo, ali je avtoriteta legalna in v skladu z zakoni. Avtoriteta nadzoruje naša življenja

---

⁵ Najpogosteje se s pojmom avtoriteta označuje poseben odnos – neenakovreden odnos, v katerem nadrejeni pol določa vsebino odnosa in teži k temu, da bi podrejeni pol ta vsebinska določila bolj ali manj zavedno sprejel za svoja.

od zibelke do groba – avtoriteta staršev, svetniška in božja, politična, ekonomska, socialna in moralna – vsi imajo oblast nad nami zaradi našega strahu pred kaznijo v katerikoli obliki. Bojimo se boga in hudiča, svojega šefa in delodajalca, politika in policaja, zakona in države. Naše celotno življenje je dolga veriga strahov in na teh strahovih temelji avtoriteta boga, staršev, šefov in vladarjev. Pokoravamo se lastnikovi, politikovi, državni dominaciji zaradi njihove moči, katero smo jim pravzaprav sami položili v roke. Tako avtoriteta vlada nad našim celotnim življenjem, avtoriteta preteklosti in sedanjosti, živih in mrtvih, naš obstoj je nenehna invazija teptanja samega sebe, je nenehno podrejanje mislim in volji nekoga drugega.

In tako kot smo sami napadeni, tudi sami nezavedno grdo ravnamo z drugimi; tako se maščujemo tistim, nad katerimi imamo mi avtoriteto. Na ta način je postalo celo naše življenje mešanica avtoritete, dominacije in podrejanja, zapovedi in poslušnosti, prisile in pokornosti, gospodarja in hlapca, nasilja in moči v tisoč in eni obliki.

Delo na identiteti slejkoprej izpostavi vprašanja, zakaj smo se ljudje – po naravi svobodna bitja – tako hitro pripravljeno prostovoljno in slepo (suženjsko) podvreči avtoriteti gospodarja, »zakaj si človek ne vzame svoje svobode, ki bi jo imel, če bi res želel« (De la Boetie 1986, Razprava o prostovoljnem suženjstvu) in kaj naredi ljudi odporne na socialni vpliv in moč. Gre za iskanje vzroka človekove podredljivosti kljub opozorilu, da tiranova avtoriteta ne temelji na njegovi realni moči, temveč tiran premore le toliko moči, kolikor mu jo dajo podložniki. Podredljivost ljudi torej ni posledica njihove nemoči oziroma realne moči tirana. Nasprotno je po Boetijevih besedah vladar »največkrat najstrahopetnejši in najmehkužnejši v celem narodu; ni navajen na vonj smodnika niti na tekmovanje; nesposoben je ne le, da poveljuje ljudem, temveč tudi da zadovolji najneznatnejšo ženico« (de la Boetie 1986, 23). V nadaljevanju ugotavlja, da čeprav se ljudje tako množično podrejajo, vseeno ohranjajo željo po uživanju, a želja po uživanju ne vključuje želje po svobodi (kar je razumljivo). Ko to povežemo še z izvornim mankom biti, se pokaže trdovratnost avtoritarnega podrejanja, ki očitno človeku nudi toliko ugodja, da se ji zlepa ne odpove (Kant, Freud). Boetie se sprašuje, ali je želja po svobodi (samovoljna izbira poti, smeri in načina delovanja) res tako lahko dosegljiva, da si je ravno zato človek ne prizna in se nam celo želja sama ne zdi več tako naravna, oziroma odkod izvira človekova pripravljenost na suženjstvo. Boetie tudi verjame, da »nismo rojeni le s svojo svobodo, temveč tudi z voljo, da jo branimo« (de La Boetie 1986, 28-29). Če smo to voljo izgubili, se je to lahko zgodilo le pod pritiskom prisile (ki pa je tiran nima) ali pa smo bili prevarani. Bistvo prevare pa je v naprej premišljeno izbrani vzgoji oziroma v zgodnjem navajanju na pokoriščino. Človek, ki se rodi in je vzgojen v suženjstvu, se tako zelo navadi na suženjsko podrejanje, da ne prepozna več izvorne narave v sebi. S takšnim pogledom Boetie predvidi spoznanje o »navadi kot drugi človekovi naravi«, hkrati pa vzgoji pripiše največjo moč.

Danes se čutimo tako negotovi zaradi krize avtoritete – le ta se mora stalno opravičevati, a za to nima dovolj moči in sredstev. Vendar je nujna v procesih subjektiviranja. Zdi se, da je v prejšnjih družbah prevladovala avtoriteta, ki se je dokaj neposredno vezala na moč in nadzorovanje, danes pa prevladujejo avtoritete vzora in znanja, ki ohranjajo svoj položaj z nujnostjo nenehnega preverjanja svojih sposobnosti in dejanj. Če imajo moč, jo imajo po pooblastilih tistih, ki jim jo prepuščajo.

4.2 Odpor do socialne moči

Čeprav je podrejanje moči in vplivom običajna stvar v življenju, so trenutki in okoliščine, ko je čas, da se posamezniki upro tistim, ki jih želijo podrediti. In dejstvo je, da današnji čas brezkompromisno zahteva od nas emancipacijo od opiranja na tradicijo ter od hierarhičnih razmerij moči. Zdi se, kot bi nas silil v situacije, kjer prihajajo na dan naše slabosti in šibkosti, brezna negativnosti v sebi in izven sebe. Transformaciji ni videti konca. Ozaveščanje vzrokov in delovanje v smislu samospoštovanja, zaupanja sebi in samoodgovornosti ni več možnost, temveč potreba.

Za odpor do moči sta najpomembnejši dve človekovi potrebi: potreba po svobodi in potreba po individualnosti. Odpor ljudi do oženja njihove svobode se imenuje **reaktanca**. Temelj reaktance sta človekova težnja po ohranitvi svobode v socialnih razmerah in potreba po edinstvenosti oz. razlikovanju od drugih. Reakcija prizadetega človeka je lahko neposredna, konflikt s tistim, ki nas omejuje in nadzira ali posredna, beg iz omejujoče situacije.

Odpor zoper omejevanje svobode lahko torej poteka na različne načine (Ule 1997, 327):

- če ima prizadeti posameznik nizek status z majhno socialno močjo, lahko izkoristi svojo omejeno moč tako, da zagrozi izvoru omejevanja z bodočimi težjimi grožnjami. Osebe z visokim samospoštovanjem so pogosto dovolj kompetentne, da zavrnejo poskuse omejevanja svobode z ustreznimi grožnjami;
- omejevanju svobode s pomočjo vabljenih ponudb se lahko izognemo s tem, da zavrnemo te ponudbe, celo če so zelo privlačne. Tudi ta pot terja precejšnje samospoštovanje pri prizadeti osebi;
- če omejevanje izhaja bolj iz okoliških dejavnikov in manj iz posameznikov, lahko prizadeta oseba poskuša s povečano storilnostjo preseči te ovire (npr. prostorske razdalje, denarne izgube, fizičen napor);

- mogoče je, da oseba različno pripisuje vzroke za svojo omejitev, npr. tako, da pripiše vzroke za omejitev okolju, ne pa interakcijskemu partnerju. S tem lahko ohrani svojo svobodo vsaj v področju svojih kognicij;
- v primerih, ko je obravnavanje neke tematike zoženo le na en vidik, lahko osebe, ki čutijo to kot omejitev svobode, ponovno pridobijo svobodo svojih stališč s tem, da spremenijo svoja stališča o obravnavani tematiki v negativno smer. Ta reakcija je pogosta pri kompetentnih osebah, medtem ko manj kompetentne osebe raje popustijo socialnemu vplivu.

4.3 Socialni pritisk in komformizem

Tudi za komformizem ni več samoopravičil, »učne lekcije življenja so predrage«. Komformizem pomeni posameznikovo popuščanje eksplicitnim in implicitnim socialnim pritiskom nanj, kljub temu da ima svoja lastna stališča, mnenja, orientacije, a se jim odpove. Komformizem je vedno posledica nekega bolj ali manj zavestnega notranjega konflikta. **Potreba človeka po informacijah in potreba po socialnem statusu** sta razlog, da posameznik pristaja na socialni pritisk. Le-ta se lahko povečuje toliko časa, dokler omogoča posamezniku obdržati njegov status v primerjavi z drugimi ljudmi; v nagradah in kaznih se odraža samopodoba osebe. Ali pa, dokler njegova **odvisnost od drugih** ustvarja potrebo po novih informacijah o okolju in sebi; oseba sprejema druge ljudi kot izvore vpliva zato, ker jih potrebuje kot stabilne vire informacij (Ule 1997, 340).

Znano je, da so ustvarjalni ljudje manj komformni. Ugotovljena je tudi pozitivna korelacija med komformizmom in emocionalno labilnostjo posameznika, karakteristikami nevrotičnosti (težnja po socialnem priznanju), nezaupanjem vase, avtoritarnostjo in stopnjo konservatizma (Ule 1997, 346).

4.4 Poslušnost in avtoriteta

Slepa poslušnost avtoritetam je še bolj neposreden način reakcije na socialni pritisk, ki je po svojih posledicah še nevarnejši od komformizma. Gre za poslušnost posameznikov do tistih oseb ali institucij, ki reprezentirajo večinsko ali vladajoče mnenje, stališča, cilje, norme in vrednote.

S. Milgram (1965) je v šestdesetih letih izvedel vrsto eksperimentov, s katerimi je meril pripravljenost ljudi za podrejanje in poslušnost avtoritetam. Navedimo kar zaskrbljujoč Milgramov sklep o rezultatih njegovih eksperimentov:

Ti rezultati, ki smo jih doživeli in videli v laboratoriju, so pretresljivi. Dopuščajo možnost, da sploh ne moremo računati na človekovo naravo in še manj na značjski tip, ki se je vzpostavil v demokratičnih družbah, zato da bi zaščitil državljane pred brutalnimi in nečloveškimi postopki zle instance moči. Znatno število oseb je izvedlo to, kar se je od njih zahtevalo, ne da bi pomislili na etičnost dejanja in brez očitkov vesti, dokler se jim je le zdelo, da jim to ukazuje legitimna avtoriteta.

Kadar lahko anonimni vodja eksperimenta uspešno ukaže odraslim, da spravijo 55 letnega moškega ob razum in mu pošiljajo boleče elektrošoke kljub njegovim protestom, se ne moremo izogniti vprašanju, kaj lahko pri svojih podložnikih doseže država, ki je opremljena z znatno večjo avtoriteto in ugledom (Milgram 1965, 75).

Najusodnejša posledica poslušnosti je **izguba občutka odgovornosti**. Subjekt začne sebe dojemati kot nekoga, ki ni odgovoren za lastna dejanja. Razbremeni se odgovornosti na ta način, da prenese vso iniciativo na legitimno avtoriteto. V lastnih očeh ni več moralno odgovoren za svoja dejanja, ampak postane le orodje v rokah avtoritete. To je stara zgodba o ljudeh, »ki samo izpolnjujejo svojo dolžnost«. Na lastna dejanja človek več ne reagira z moralnimi občutki. Njegov moralni občutek je odvisen od tega, kako uspešno izpolnjuje zahteve avtoritet (Ule 1997, 347).

4.5 Ponotranjanje avtoritete

Psihoanalitična Freudova struktura duševnosti je odločilno omogočila spoprijem in razumevanje psihološke narave avtoritetnega odnosa. Kar je pomembno za naše raziskovanje je, da je v začetku razvoja posameznika avtoriteta nujna in koristna, vendar se iz te biološke nujnosti rodi socialna nujnost, ki pa ni tako enostavno razložljiva. Avtoriteta je tista, ki v kasnejših letih zavira razvoj jaza oziroma osebne avtonomnosti, zato je za osebni razvoj nujna osvoboditev od represivne vloge avtoritet in prehod k pozitivni in osvobajajoči etiki in svobodno izbranim idealom, ki jih vzpostavlja razum.

Pritisk k avtonomnosti v današnjem svetu nas slejkoprej privede do individualnega iskanja izvora avtoritete, ozaveščanja njenih osvoboditvenih potencialov ter odločnosti in poguma za osvobajanje. Ali kot pravi Kroflič:

Pomembno je, da pravočasno dojamemo smisel resnice, da je tudi na videz še tako brezmejnava avtoriteta gospodarja omejena, količina njene moči pa ponavadi obratno sorazmerna s količino naše lastne notranje energije; da se onstran opiranja na avtoriteto posredovanih rešitev odločimo za iskanje

resnice lastne subjektivnosti. Tako bomo pripravljene na soočenje s svobodno izbiro preko »ponovitve«, ki se bo zgodila v naši zasebnosti! In ko bomo to svojo energijo sposobni uresničiti tudi v smislu skladnosti med lastno željo in željo drugega, bo cilj etičnega delovanja do sebe in drugih uresničen. To naj bi bil tudi cilj moralne vzgoje v postmodernem smislu, cilj vzgoje za svobodo (Kroflič 1997, 239).

4.6 Osebna avtonomija

Celota osebne in socialne identitete je **sebstvo** (self). Vsakdo mora v razvoju sebstva znati uravnovežiti napetosti in razlike med svojo socialno identiteto in osebno identiteto, pri tem pa vsaka nova stopnja tega ravnotežja temelji na prejšnjih oblikah ravnotežja. Zdi se, da je v današnjem času posamezniku to še težje uskladiti kot kdajkoli poprej. Kjer je en pol sebstva preveč poudarjen na račun drugega, se posamezniku manjša sposobnost za socialno delovanje. Če na primer prevladujejo pri posamezniku egocentrizem, individualnost in biografija na račun socialne identitete, potem se posameznik umika v svoj zasebni svet, popačeno zaznava pričakovanja drugih in drsi v popoln individualizem. Če pa nasprotno dominirajo pomembni drugi nad osebno identiteto, potem posamezniku grozi nadprilagajanje oziroma konformizem. To se lahko zgodi celo na najvišji ravni razvoja sebstva, na primer če nekdo vse življenje posveti služenju abstraktnim idealom in se pri tem popolnoma izčrpa ter izgubi samega sebe.

Za uravnoveženje obeh polov identitete je potrebna jezikovna kompetenca in mišljenje (notranji dialog posameznika s samim seboj), tako da posameznik lahko reflektira svoje početje, rekonstruira delovanje, opaža blokade v sebi in družbi. Zavest o sebi se tako gradi na refleksiji odnosa med osebno in socialno identiteto, ne pa zgolj na eni od obeh.

Zavest posameznika o sebi omogoča posamezniku samoocenjevanje, samovrednotenje in samospoštovanje. Posameznik lahko ohrani spoštovanje do samega sebe le ob trdni zavesti o sebi, torej ob **uravnoveženem razmerju** osebne in socialne identitete. Tedaj se je sposoben, če je potrebno, postaviti tudi proti vsej skupnosti, da obrani svoje samospoštovanje. Človekov jaz (osebna identiteta) je neprimerno bolj ogrožen kot socialna identiteta posameznika, zato ga je treba tudi vztrajneje braniti.

Osebna avtonomija je vseživljenjski projekt posameznika, ki reflektira med posamezniki in družbo. Posameznik tako ob značilnostih, ki mu dajejo občutek edinstvenosti, lahko zaznava tudi odvisnost od socialnih vlog, ki jih izvaja v določenih socialnih situacijah (Ule 1997, 477).

Resnična avtonomija je neodvisnost.

5 IDENTITETNE SPREMEMBE V POZNI MODERNI

5.1 Identitetni projekti kot socialne zgodbe

Identitetna politika danes postaja prosto izbirajoča igra; za sodobno identiteto je značilna silna razdvojenost, dvojnost. Na identiteto mislimo takrat, ko ne vemo kam spadamo, komu pripadamo, kam naj se umestimo in ko nismo sigurni, kako bodo ljudje okrog nas ocenili naše umestitve.

Če je bil problem identitete v moderni, kako konstruirati identiteto, da bo trdna in stabilna, je problem identitete v pozni moderni, kako zaobiti fiksacije in obdržati možnosti odprte. Če je bilo geslo moderne glede identitete, značaja in stila kreacija, potem je geslo pozne moderne predelava, **reciklaža**. Če je bil medij moderne fotografski album kot neuničljiv dogodkovni produkt identitete, je ultimativni postmoderni medij videoposnetek, izbrisljiv, računajoč, da nobena stvar ni večna (Bauman 19996, 18). Danes nas ne zanima več trajnost identitete, ta nas celo obremenjuje, skrbimo pa za recikliranje in obvezno uničenje obrabljenih identitet. Moderna je zgrajena iz jekla, pozna moderna iz bio-razkrojljive plastike (Ule 2000, 242).

Identiteta je kritična projekcija tega, kar je zaželeno in kar naj bi nastalo. Sodobna identiteta je kot popotovanje; vedno je v neki razdalji, nekaj dlje v prihodnosti. Kjerkoli danes popotniki so, niso tam, kjer naj bi bili in ne tam, kjer sanjajo, da bi bili. »Mi smo romarji skozi čas«, je misel, ki je prišla že izpod peresa sv. Avgušтина, in ta misel je danes bolj aktualna kot kadarkoli (Bauman 1997). Identiteta ima danes status projekta, gre za način, kako se družbeno ustvarjeni problemi rešujejo z individualnimi napori. To ne pomeni, da je posameznik prepuščen sam sebi, ravno nasprotno – s tem, ko mu je prepuščena odgovornost za samoformiranje, se je rodila cela množica trenerjev, svetovalcev, učiteljev, vodičev, ki si vsi lastijo superiorno znanje o tem, kaj naj bi identitete bile. Individualna, nevezana identiteta vodi v individualno svobodo izbire in odvisnost od ekspertskih vodičev. Na posamezniku ali posameznici je, da najde izhod iz negotovosti.

V družbah pozne moderne potekata danes dva ključna procesa, ki sta pomembna za identiteto: *individualizacija* in nastajanje neke vrste *podjetnega sebstva*, ki skrbi za samopredstavljanje posameznika in njegovo sprotno umeščanje v družbo.

Svet ponuja vedno več izbire, nimamo pa vedno več odgovorov na vprašanje, kakšen smisel je v tem, če izberemo neko in ne drugo priložnost. Kako naj sodobni manager zaupa svojim izbiram? Kako naj si pomaga v teh situacijah? Kako naj se reši iz zagate multiplih priložnosti brez jasnih koordinat in definicije smisla? Prav zato želi

zagotoviti smisel svojega bivanja, istočasno pa ve, da ga mora najti sam, da mu ga ne more dati nobena druga institucija ali avtoriteta. Velja zapoved: oblikuj, izbiraj, načrtuj! Dahrendorf najde rešitev v »notranjem kompasu«, ki ga posamezniki imajo (ali pa nimajo). David Riesman je ta notranji kompas poimenoval »notranje vodstvo« (povzeto po Ule 2000, 242-244).

5.2 Brezdomni subjekt pozne moderne in demitologizacija

Sodobno sebstvo naj bi oblikovale štiri glavne značilnosti: **odprtost**, **diferenciranost**, **refleksivnost** in **individualizacija** s svojimi odlikami *avtonomijo*, *napredkom*, *samonadzorom* in *originalnostjo*. Ta predstava se kaže za mitsko in obenem doživlja svoje odčaranje, svojo *demitologizacijo*. Le-ta ni enostaven proces, Uletova nam postreže z argumenti in strne misli znanih raziskovalcev (Ule 2000, 245-246):

Demitologizacija odprtosti sebstva pomeni relativiziranje odprtosti, postopno ukinjanje meja sebstva. Demitologizacija diferenciranja sebstva ne pomeni zavračanja njegove pluralnosti, ampak pomeni predvsem osvoboditev sebstva od mita sebstva kot zaključene enote, ki je porajala paradoksalno napetost v subjektu med deljenim in zaključenim sebstvom.

Demitologizacija refleksivnosti sebstva tudi ne pomeni odpovedi samorefleksiji, temveč razsrediščenje mita samorefleksije, po katerem lahko najdemo globlji odnos do samega sebe in svojo pravo resnico le v izvornem jedru. Samorefleksija tako postane nedramatska, vsakdanja, vendar nujna oblika samonanašanja. Kroženje subjekta okrog samega sebe, trajna refleksija svojega delovanja, pomeni lahko tudi omejitev življenjske prakse.

Demitologizacija individualnosti in avtonomije sebstva privede do spoznanja, da individualnost predstavlja tudi družbeno izsiljeno obliko sebstva, ki obremeni subjekt s prisilo k odločanju in k pripisovanju krivde za lastni neuspeh, kadar posameznik ne more nadzorovati družbenih pogojev za svoj (ne)uspeh. Individualizirano sebstvo nagiblje k spregledovanju družbenega in k nalaganju družbeno povzročenih tveganj na pleča posameznika ali posameznice. Spregledovanje družbenega se povezuje s spregledovanjem samega sebe. Individualizirano sebstvo je tako tudi oblika discipliniranja subjekta. Tudi tu relativizirava predstave o individualizaciji ne pomeni, da se ji odpovemo. Pomeni samo, da se zavedamo tveganj, povezanih z individualiziranjem. Relativizira se tudi mit o avtonomiji subjekta. Dejanska avtonomija temelji na dekonstrukciji imaginarnega mita o avtonomiji in na priznavanju meja avtonomije in nujnosti družbene vezanosti.

Postmoderni subjekt torej doživlja decentriranje. Miti modernega sebstva se relativizirajo. Vendar se šele sedaj dokončno zaostrijo subjektivna nasprotja pozne moderne. Wolfgang Welsch kot pridobitev izpostavi *mnogoterost*: Pridobili smo zmožnost za mnogoterost, za povezovanje medsebojno nekonsistentnih gradbenih kamnov. Bolj kot so gradniki različni, bolj nas to veseli. Estetika pozne moderne je dala modele za to življenjsko umetnost. Subjekt je postavljen pred mnoge raznovrstnosti brez koordinacije kot pred polne police sodobnih megamarketov. Subjekt ne nastopa v vlogi gospodarja ali nadzorne figure, temveč razpolaga s postmoderno kompetenco, kjer prevladuje transverzalni um, sposobnost za sintezo kod, za držo »tako kot tudi« in za postmoderno krepost. Subjekt pozne moderne označuje stopnjevanje modernizacijskih paradoksov in modernizacijskih kriz, ki pa jih zna zaobiti tako, da ne zaide več v klasična protislovja modernega subjekta, ki se koncentrirajo v nasprotje med avtonomijo in heteronomijo.

Vendar pa o pravem postmodernem subjektu lahko govorimo le tedaj, če se je zgodila kakšna sprememba globinskih struktur subjekta, ne na ravni osnovnih spoznavnih in simbolnih zmožnosti posameznika, ampak na ravni »idealnotipskih, kulturno specifičnih oblik subjekta«. Če se v resnici je, potem naj bi postmoderni subjekt tako rekoč igrivo ravnal z obremenitvami ali pa povsem brez problemov sprejemal procese simulacije in derealizacije družb pozne moderne.

Z visoko moderno torej izginja do sedaj znana kategorija sebstva in identitete. To, kdo ali kaj smo, ni več toliko stvar osebnega bistva (prepričanj, občutkov, itd.), ampak tega, kako smo konstruirani skozi različne odnose, interakcije itd. Ko kategorija osrediščenega sebstva izginja, na njegovo mesto prihaja odnosno sestavljeno sebstvo. Na mesto prejšnjih posesti individualnega sebstva – avtobiografija, emocije, moralnost, stopi nova posest: **odnosi**. S spremembo naših razumevanj kdo/kaj smo ali kdo/kaj nismo, izgubijo določeni kulturni vzorci svojo verodostojnost in drugi postanejo predmet občudovanja in privrženosti. Spremenijo se tudi načini, kako živeti skupaj. Rastoča nekoherentnost v življenjskih vzorcih gre z roko v roki z izginjanjem individualnega sebstva (Ule 2000, 246-249).

5.3 Identitetna prenaseljenost

Problem iskanja identitete v sodobni pozni moderni je prezasičenost. Televizija, video, telefonski odzivnik, elektronska pošta, potovanja, gibanja so fenomeni, ki odražajo temeljne socialne spremembe v zadnjih dvajsetih letih. Spremembe so globoke, posledica je novo zavedanje sebstva. Tehnologije socialnega zasičenja, kot jih

imenuje Gergen, so po njegovem mnenju bistvene za izginjanje individualnega razsrediščenega sebstva. Zamenjuje ga preobludenje sebstva, ki vodi v delne identitete.

Stoletje nazaj so bili odnosi omejeni na razdaljo peš hoje in kasneje železnice. Tehnološki razvoj v tem stoletju, predvsem v zadnjem desetletju, pa je naredil iz sodobnega življenja »vrtinčast ocean« socialnih tokov. Besede se usipajo iz radia, televizije, pisem, elektronske pošte, telefaksa, telefona itd. Skozi nove tehnologije neprestano narašča število in različnost odnosov, v katere smo vpleteni, potencialna pogostost stikov, intenzivnost odnosov, trajanje skozi čas. Ko to naraščanje postane ekstremno, dosežemo točko socialnega zasičenja.

V dveh urah dnevno ima današnji človek povprečno več komunikacij, kot jih je imel njegov predhodnik pred stoletjem cel mesec. Poleg tega komunikacije niso omejene le na lokalno skupnost, ampak jih posameznik plete po vsem planetu. Tempo odnosov in interakcij je hiter. Tisto, za kar smo včasih porabili mesece, sedaj opravimo v nekaj dneh.

Identiteta se danes neprestano pre-oblikuje in pre-usmerja, ko se posameznik premika skozi množstvo odnosov, dogodkov, situacij. Na vprašanje »kdo sem jaz« se nam ponuja napolnjen svet različnih možnosti. Pospešeno upada pomen tradicionalnih označevalcev identitete, kot so znanje o sebi, racionalnost, usklajenost, emocionalnost itd.

Primer: »V soboto sva šli s hčerko nakupovat. Potrebovala sem večerno obleko za službeno priložnost. Zagledali sva atraktivno obleko, črno, s srebrno obrobo. Bila sem navdušena, dokler je nisem pomerila. Rekla sem hčeri, da je ne morem vzeti, v njej nisem bila jaz. Hčerka je odgovorila: »Mama, to ni važno, v tej obleki boš res nekdo«(Ule 2000, 251).

V tem dialogu je mati tipična modernistka, hči pa odpira svet pozne moderne, kjer ni individualnega sebstva. Nobena od tradicionalnih kategorij samoidentifikacije, kot so spol, nacionalnost, religija, rasa, nima več privilegiranega mesta. Posameznik oz. posameznica prilagaja kategorije in identiteto trenutni socialni situaciji; v eni situaciji se prednostno definiram kot ženska, v drugi kot managerka, v tretji kot prebivalka Slovenije. Odnosi nas vlečejo v različne smeri, nas vabijo, da igramo različne vloge. Da bomo znali ceniti te nove možnosti, moramo torej predhodno narediti dva koraka: posloviti se od koncepta enotnega, osrediščenega sebstva in začeti z rekonstrukcijo sebstva kot odnosa (Ule 2000, 251).

Vse je v gibanju in spreminjanju. Tako intimnost kot zaupanje počasi izginjata iz odnosov. Posledica kaosa socialnega življenja pa je pripravljenost človeka, da sodeluje v svetu, kjer je vse možno. Postmoderno bivanje je stalno nomadstvo (Ule 2000, 256).

Naša civilizacija se poslavlja od pravil, ki so dolgo časa veljala kot pravilna. Ni več zunanjih meril, ni več zakonitosti. Vsi smo soočeni z relativnostjo vrednot in odnosov. Gre za proces umiranja in rojevanja. Človek je na preizkušnji, ves čas mora v **neznanim** postavljati **svoja merila**. Ko se znajde v prostoru, kjer ni več starih vrednot, novih pa še ni na voljo, je v breznu slučajev in edino kar mu lahko pomaga je vera in **zaupanje vase**. Formiranje identitete v takih pogojih za sodobnega človeka in še posebej managerja ni lahka naloga.

5.4 Konec velikih zgodb

Raziskovalci procesov subjektiviranja, socializacije in družbenega umeščanja posameznikov v sodobnih družbah dokaj soglasno ugotavljajo vrsto sprememb, ki naj bi kazale na temeljit pretres v subjektivnih strukturah, v zgradbi sebstva in identiteti posameznika, kakršnega prinaša s seboj splet zgodovinskih in družbenih sprememb v zadnjih dvajsetih letih. Govorijo o decentriranem subjektu, pluralnem sebstvu, zbrkljani identiteti itd. Razlikujejo pa se v ocenah, kaj pomenijo te ocene, npr. ali so znak nečesa pozitivnega, emancipatornega ali negativnega, represivnega (Ule 2000, 257).

Analiza teh skupnih značilnosti sprememb nas pripelje do treh temeljnih ugotovitev (Ule 2000, 257):

- pozna moderna razveljavlja zgodovinsko tradicijo velikih zgodb;
- pozna moderna ukinja stabilne družbene in kulturne okvire eksistence;
- identitete pozne moderne se razlamljajo na partikularna, medsebojno ločena območja izkustev in identitet, ki jih ni več mogoče združevati v skupno podobo.

V pozni moderni upada *pomen velikih zgodb*: pomen velikih zgodovinskih utopij, projektov revolucionarnih sprememb, velikih zgodovinskih obratov in prevratov, zgodb o mitičnem pomenu razuma, znanosti in tehnike, zgodb o prevladi človeka nad naravo, zgodb o karizmatičnih voditeljih, ki so obvladovali svet. Med ljudmi je izginilo zaupanje v velike ideologije, politike, religije, tradicije; zaupanje v zgodovinske vloge narodov, voditeljev, religiozne in mitološke zgodbe. To izgubo ljudje pozne moderne kompenziramo z vedno bolj začasnimi, izbirnimi in subjektivno konstruiranimi sistemi smisla.

Na pomenu izgubljajo vodilne identitete, kot so razredne, etnične, nacionalne, rasne, spolne, generacijske, religiozne, ki so vse dotlej predstavljale tudi temelje za

izgradnjo trdne identitete jaza⁶. Identiteta zaradi tega ni postala niti izpraznjena niti poljubna konstrukcija, vendar pa je njeno oblikovanje postalo veliko bolj stvar individualnih izbir; postala je poudarjeno procesna in projektna.

Identiteta jaza je v tradicionalni moderni terjala predvsem dobro zgrajeno strukturo sebstva ter močni jaz, ki ni dopuščal dvoma vase. Danes pa se identiteta gradi na nenehnih refleksijah, samoproblematizacijah in soočenju posameznika z lastno šibkostjo in krhkostjo. Posameznik se mora nenehno miselno vračati na izhodiščne točke svojih trenutnih projektov in identitetnih zgodb in nenehno mora začenjati tako rekoč znova (Ule 2000, 258-260).

5.5 Sprememba delovnih karier

Prehajanje delovno intenzivne proizvodnje v informacijsko in tehnološko visoko zahtevno ukinja mnoga delovna mesta oz. ukinja možnost za garantirano delovno mesto za nedoločen čas. Namesto tega se uvaja tako imenovana fleksibilna podzaposlitev, ki pomeni, da je delo projektno vezano na občasna, projektna dela in da je redka dobrina. Ne zagotavlja več materialne varnosti vsej odrasli populaciji. Gre torej za spremenjen pojem dela in zaposlitve v sodobnih razvitih družbah. O tem kritično razmišlja Richard Sennett, ker vsaj za večino odraslih ljudi razvitih družb prav redno delo in zaposlitev predstavljata osnovni steber njihovih identitetnih zgodb in podlago za kakršnokoli daljnosežno načrtovanje življenjskega poteka in gradnjo refleksivne življenjske kariere. Sodobne razvite družbe pa vse bolj intenzivno spodjedajo prav ta osnovni temelj identitetnih zgodb (Sennett 1999 v Ule 2000, 261).

Vse več ljudi posega po poceni delu. Nobena služba ni več varna. Konca izginjanja služb ni videti. Veliko izgubljenih solidnih delovnih mest bo predvidoma nadomeščenih s polovičnimi službami, delom za določen čas in slabše plačanimi službami. Strah za delovno mesto se je že zdavnaj splazil tudi v pisarne uslužbencev in zajel svoj čas najbolj varne dele gospodarstva. Tudi karierni službe postajajo priložnostno delo in kdor je še včeraj imel poklic prihodnosti, se mu lahko zgodi, da svojih sposobnosti čez noč za noben denar ne bo več mogel unovčiti. Bančni uslužbenci na okenčkih, z maturo, specializacijo, zahtevnim nadaljnjim izobraževanjem in ustrezno visokimi plačami bodo potrebni le še v manjšem obsegu. Kapitalisti so vse bogatejši, delavski razred pa vse

---

⁶ Identiteta jaza, tudi identiteta sebstva je vsebina samozavedanja posameznika. Rutinsko se ustvarja in ohranja v refleksivnih dejavnostih posameznika; je izhod, zaključek percepcije in kognicije prostora, časa in osebe same. Nanaša se na notranje asociacije in primerjave, v katerih določene kvalitete ostanejo konstantne, nespremenjene in identične kljub spremembi v stanju, času ali preoblikovanju drugih kvalitete (Ule 2000, 322).

revnejši. Pod zastavo globalizacije se zmanjšujejo mezdna nadomestila za čas bolezni, ukinjajo se zaščite pred odpustom, kljub naraščajoči storilnosti se znižujejo mezde.

Po Sennettu se v sodobnem kapitalizmu dogaja množični prehod iz industrijskega v *fleksibilni kapitalizem*, katerega osnovne značilnosti so (Ule 2000, 261-270):

1. *Razgradnja tradicionalnih hierarhij*; podjetja so vse bolj decentralizirano oranizirana v rahla omrežja namesto kompaktnih institucij. Zaposleni v teh podjetjih, ki so bili prej emocionalno in karierno dolgoročno povezani v podjetju, se spreminjajo v golo »računsko količino« človeške delovne sile, ki jo po potrebah premeščajo, razpuščajo, preoblikujejo ali na novo koncentrirajo v posameznih proizvodnih linijah in projektih.
2. *Fleksibilna specializacija proizvodnje* nadomešča trdne in trajne navezave zaposlenih na dobro definirane proizvodne poteke z vse bolj kratkotrajnimi in vsakokrat spremenljivimi zasedbami v novo nastalih proizvodnih potekih, namenjenih zapolnitvi trenutnih tržnih niš. Računalniško vodena tehnologija omogoča hitro preprogramiranje strojev na nove proizvode in individualno specifične potrebe. Poudarek je na manjših serijah produktov iste vrste. Delavci so podrejeni stalnim spremembam svojega dela.
3. *Koncentracija moči brez centralizacije* pospešuje razgradnjo zastarelih struktur socialne moči, prelaga kompetence za odločanje na nižje ravni v vse bolj samostojno delujočih timih sodelavcev, ki so navidezno nehierarhični. Odpravlja se tradicionalna birokracija in birokratsko obnašanje, proizvodne dejavnosti se selijo na domove delavcev, delavni čas postaja fleksibilen. Med zaposlenimi ni več prave komunikacije. Nastaja vtis o večji demokratičnosti fleksibilnega kapitalizma, vendar Sennett ugotavlja varljivost tega vtisa, kajti po njegovem mnenju je z decentralizacijo moči in potekov odločanja postala le bolj prikrita še vedno zelo velika realna moč vodij podjetij in managerske elite. Postala je tudi bolj osebna, partnerska, vendar zato nič manj zahtevna in dominantna. Res je, kot ugotavlja Sennett, da stari šefi ne utelešajo več moči. Zaposlene povezuje obsežen, računalniško podprt informacijski sistem, ki vrši manj opazen nadzor nad njimi. Novi šefi pa se obnašajo bolj kolegialno, partnersko. Gre pravzaprav za to, da je eno obliko nadzora, namreč neposredni osebni nadzor, zamenjala druga, posredna, elektronska.

Novi, fleksibilni kapitalizem meče ljudi v izjemne vrtince zaposlitvenih karier in jim ne dopušča, da bi razvili svoj karakter. Za človekov karakter (osebnostne poteze in vrednote posameznika) je uničevalen predvsem nov časovni režim. Ta se

kaže v kratkoročnosti vsega, v strahu pred časom, čedalje večji dezorganizaciji časovnega plana, strahu pred staranjem. Že zaposleni srednjih let so v nevarnosti, da jih bodo zamenjali z mlajšimi, bolj dinamičnimi osebami. Ta režim označuje odsotnost stalnih obveznosti, ki jo dobro karakterizira geslo »nič na dolgi rok«. Favorizira le kratkotrajne in začasne delovne obveznosti in pogodbeno delo, razjeda pojem poklica, trajnega delovnega mesta, a tudi zaupanje, lojalnost, medsebojne obveznosti posameznikov.

Ljudje so stalno izpostavljeni tveganjem zaradi morebitne odpustitve z dela, pa tudi tveganju, da ne morejo ustreči vedno novim delovnim zahtevam. Obenem s tveganji brezposelnosti in nekvalificiranosti pa stopa v ospredje aktivnost za vsako ceno, kajti v dinamičnih družbah zastoj ogroža obstoj. Stalni pritisk po aktivnosti zanikuje preteklo izkušnje posameznika, ki se vse bolj zaznava kot bitje z nestalno, nepovezano preteklostjo in povsem negotovo prihodnostjo. Temeljni občutek takšne eksistence pod pritiskom fleksibilnega kapitalizma je strah. Ljudje se ne jemljejo več resno, ker se zavedajo krhosti svojih samoopisov zaradi stalnega spreminjanja vsega in vseh, nase gledajo z ironijo in cinično.

Izhod iz težav fleksibilnega kapitalizma ponujajo poenostavljeni neokonservativni recepti kot: obujanje tradicionalnih, npr. religioznih vrednot in komunitarizmu, to je poskusom oživljanja sicer vse bolj rahlega »mi« občutka s pomočjo vključevanja posameznikov v kake »naravne« skupnosti, kot so družina, soseska, etnične ali narodnostne skupnosti ali v delovne time. Neokonservatizem pomeni nekakšen testament izgubljene osebnostne koherence posameznikov, ki pa ne vidi, da noben povratak tradicionalnih vrednot ne more preseči strukturnih vzrokov izginjanja vrednot (Sennett 1999, 27-8). Komunitarizem pa se ustavlja pri naivno harmoničnih, brezkonfliktnih povezavah v skupnosti. Zato spregleda nujnost zavestnega soočanja posameznika z nasprotji v skupnosti ter prebijanje skozi konflikte v odnosih, če naj razvije globjo pripadnost skupini, ki podpira identiteto, in če naj se razvije avtentično soglasje med člani skupine.

Sennett vidi rešitev iz nastale krize skozi **spremembo človekovega odnosa do časa.**

Moramo najti pot do takšnega načina mišljenja, da bomo razumeli, kako smo vsi, in sicer od tistih zgoraj do onih spodaj na družbeni lestvici, medsebojno odvisni. Imel sem vtis, da se ljudje, ki jih leto za letom srečujem na ekonomskem forumu v Davosu, tega komajda zavedajo. Ostali so slepi za evidentno dejstvo: Namreč da je družba, v kateri se ljudje ne morejo zanesti drug na drugega, brez prihodnosti (Sennett 1999a, 4 v Ule 2000, 265).

Podobne ugotovitve kot Sennett dajejo drugi družboslovci, ki se ukvarjajo z usodo dela in zaposlitev v sodobnih družbah. Beck npr. ugotavlja, da sodobne družbe vse manj potrebujejo živo delo, saj ga vse bolj nadomeščajo z avtomatiziranimi, računalniško vodenimi proizvodnimi procesi. Vse manj potrebujejo tudi nekdanje vloge nadzornikov, upravnikov dela, saj tudi te funkcije prehajajo v računalniško vodene procese. Obseg plačanega dela se naglo zmanjšuje. Zdi se, da se moderne razvite družbe gibljejo h »kapitalizmu brez dela« (Beck 1998, 108).

Martin in Schumann v Pasteh globalizacije govorita o vznikanju **enopetinske družbe**. Pragmatiki v Fairmontu prihodnost skrajšujejo na par števil: 20 proti 80 (1/5). 20% za delo sposobnega prebivalstva bo v prihodnjem stoletju zadostovalo za ohranjanje zagona svetovnega gospodarstva. Več delovne sile ne bo potrebno. Ena petina vseh, ki bodo iskali zaposlitev, naj bi bila dovolj za proizvodnjo vseh izdelkov in visoko vrednotenih storitev, ki si jih svetovna družba lahko privoščiti. Teh 20% bo s tem aktivno sodelovalo v življenju, pridobivanju in trošenju – vseseno v kateri državi. Drugih 80% se bo soočilo z velikanskimi problemi. Enopetinska družba je posledica svetovne dirke za najvišjo učinkovitostjo in najnižjimi mezdami.

Managerji razpravljajo o možnostih, kako bi dobrostoječa petina lahko zaposlila odvečni ostanek. Zaradi velike konkurence podjetja ne premorejo socialnega angažiranja, za brezposelne mora poskrbeti nekdo drug. Izključeni bodo morali biti umirjeni s *tittytainmentom*⁷. Z mešanico omamljujoče zabave in dovolj hrane naj bi se dalo razpoloženje frustriranega prebivalstva sveta držati na višini (Martin in Schumann 1997, 12).

5.6 Novi tip zaposlenega

Kljub vsem težavam, ki jih prinašajo nove oblike dela, fleksibilne zaposlitve in grožnje z diskvalifikacijo in nezaposlenostjo, ni povratka v tradicionalne oblike dela in zaposlitev. Celó, če so nove oblike dela manj varne, napornejše in povezane z večjo konkurenčnostjo, mnogi ljudje danes bolj cenijo te oblike dela, ker vendarle dajejo večji občutek kreativnosti, avtonomnosti, igrivosti in samouresničenja. Ljudje danes pričakujejo, da jim bo njihovo delo prineslo več subjektivne udeležbe, udejanjenje njihovih pravih osebnih potencialov in talentov. Raziskovalci govorijo o »**novem tipu zaposlenega**«. Med ljudmi vlada splošno prepričanje, da velja tvegati tudi začasno

---

⁷ Tittytainment: kombinacija iz entertainment, zabava in titts, ameriško žargonsko besedo za ženske prsi. Pri tem se ne misli toliko na seks kot na mleko, ki teče iz prsi doječe matere (Martin in Schumann 1997, 12)

nezaposlenost ali nestalne zaposlitve, če so tiste, ki jih posameznik dobi, zares nekaj vredne tako s stališča osebnih vrednot posameznika kot tudi dohodkov, ki jih prinašajo. Gre za novo delovno moralo, kjer ljudje hočejo pri svojem delu uporabiti svoje intelektualne in komunikacijske sposobnosti, želijo delati kot celostne osebe in ne le kot igralci socialnih vlog. Zavračajo neutemeljene zahteve avtoritet in imajo svoje delo za priložnost, da se naučijo česa novega, da se osebnostno razvijajo in da pridobijo občutek svoje kompetence in profesionalne neodvisnosti (Ule 2000, 266).

Zdi se, da danes ne moremo govoriti enostransko le o tem, da podjetja in institucije zaposlujejo določene osebe, temveč tudi to, da te osebe izberejo ustrezna podjetja in institucije za področje svojega samouresničevanja. Ne odpuščajo le podjetja svojih zaposlenih, temveč tudi oni lahko in pogosto »odpuščajo« podjetja in izberejo druga.

Zgodnji kapitalizem je temeljil na izkoriščanju dela, sodobni pa na izkoriščanju osebne odgovornosti zaposlenih. Včasih so morali zaposleni sodelovati pri proizvodnji produkta, danes morajo sooblikovati rezultate podjetja. Prej so morali le sodelovati, danes morajo tudi somisliti in se tresti za usodo podjetja. Včasih so bili podvrženi izkoriščanju svojega dela s strani drugih oseb, danes izkoriščajo sami sebe.

Sennett vztraja pri tezi, da sodobni delovni človek ne more več zgraditi prave identitete. Sodobna fleksibilna proizvodnja, podvržena učinkom globalnega tekmovanja v zniževanju stroškov dela, zvitemu (samo)izkoriščanju delovne sile, spremembam v tehnoloških postopkih in informatizaciji, v veliki večini enostavno ne dopušča posamezniku, ki je zaposlen v sodobnih podjetjih, da bi daljnoročno in relativno zanesljivo načrtoval svoje delo, zaposlitev, svoje projekte. To pomeni, da ne more organizirati svojega identitetnega dela okrog svojega delovnega mesta, zaposlitve, poklica. Njegova identitetna zgodba se prekinja, nima jasnih začetkov, zapleta in zaključkov, še manj pa poduka, ki bi ga lahko ponudil drugim za vzgled (ali svarilo). Maloštevilnim delom populacije, ki so se umestili na zgornje kline lestvice dela, npr. vodilnim managerjem, sistemskim načrtovalcem, morda nekaterim znanstvenikom in pa tistim, ki še uživajo trajno zaposlitev, morda uspeva zgraditi koherentno povezavo med delom in njihovo identiteto. Ostali se znajdejo kot vedo in znajo v morju fleksibilnosti, izbirnosti in tveganj.

V Sennettovem smislu danes v večini primerov identiteti manjka karakter, ki bi posamezniku omogočal oblikovanje in uresničevanje svojega moralnega projekta. To je lahko napotnica za pot v regresije ali v prebujanje subjekta iz sodobnih oblik »samozasluženih nedoraslosti« po Kantu. Druga možnost je vsaj za zdaj predvsem privilegij manjšega dela populacije, ki se v svojem samoiskanju lahko nasloni na ustrezno socialno in ekonomsko varnost, dobro izobrazbo in osebne potenciale za kritično refleksijo predpostavk svojega identitetnega iskanja. Zdi se, da je usoda tega projekta vse bolj odvisna od tega, koliko bo izogibanje regresijam in navideznim

emancipacijam postajalo *dosežek*, dostopen večini ljudi, ne pa *privilegij* manjšine (Ule 2000, 261-270).

5.7 Izguba ontološke varnosti

Človek sodobne dobe je torej vržen iz stabilnih družbenih in kulturnih okvirov svoje eksistence. Giddens govori o *nevarnosti izgube ontološke varnosti* (Giddens 1994). Gre za odsotnost gotovosti, jasnosti, varnosti. Sem sodi tudi občutek odrezanosti posameznika in sploh človeškega življenja od narave ter negotovost posameznika glede njegove lastne notranje narave. Vse to pa vodi v tesnoba pričakovanja o »maščevanju narave« (zunanje in notranje) zaradi človekovega brezobzirnega izkoriščanja. Po drugi strani nam mediji in tržna sporočila na nek način zaukazujejo užitek v obliki trenutnih (potrošniških) zadovoljstev, nenehno nam sugerirajo identitetne spremembe, izbire, zamenjave, nestalnost.

Občutek ontološke varnosti je subjektivna obramba, zaščita pred stalno grožnjo kaosa. Kaos ni le dezorganizacija, temveč izguba čuta za pravo realnost stvari in oseb. Po Giddensu sta občutek ontološke varnosti in temeljno zaupanje nujni sestavini človekovega sebstva. Posameznik na njiju gradi zavest o življenjskem smislu. Temeljno zaupanje predstavlja stališča do sveta kot »pravega in pravičnega«, ki ga imamo za zagotovljenega. Takšno stališče pomirja čustva strahu, ki bi sicer lahko prišla na površje. Giddens meni, da za sodobne razmere velja: Bolj ko je reflektivni projekt sebstva odprt in splošen, bolj ko se luščijo z njega kosi tradicije, bolj krhko in ranljivo postaja temeljno zaupanje posameznika (Ule 2000, 272).

To pa omogoči oz. naredi verjetne povratke potlačenega v samo osrčje modernih institucij in javnih diskurzov. Giddens navaja kot primere povratka potlačenega družbeno soočenje s potlačenim strahom pred smrtjo, z umiranjem, s posameznimi boleznimi, z duševnimi boleznimi sploh, z erupcijo spolnosti (Giddens 1991). Te ugotovitve so povezane z osnovno Giddensovo idejo, da je obdobje visoke moderne obdobje temeljnega *prehoda* – ni le nadaljevanje neskončne dinamike moderne. Je prehod iz navidez samoumevnega in avtomatskega toka modernizacije v neko novo obliko moderne, ki reflektira in s tem tudi problematizira samo sebe. Po njegovem mnenju je ekspanzija abstraktnih sistemov moderne (denarja, znanosti, medijev idr.) dosegla svojo skrajno točko, tako na kolektivni kot na individualni ravni vsakodnevnih moralno eksistencialnih vprašanj. Dosegla je točko, kjer se nam postavljajo pod vprašaj osnove identitete, namreč občutek ontološke varnosti in temeljnega zaupanja v svet in v samega sebe. Moralno-eksistencialna vprašanja se zato osrediščajo okrog procesov samoaktualizacije posameznika in se širijo tja do globalizacijskih gibanj. Kličejo k

preureditvi družbenih institucij in vzbujajo dileme politične, gospodarske in sociološke narave (Ule 2000, 273).

Giddens poudarja, da je sposobnost posameznika, da si svobodno izbere življenjski stil, temeljni dobiček, ki ga je proizvedla posttradicionalna ureditev pozne moderne. Vendar pa je ta dobiček v napetem razmerju ne le z ovirami emancipacije, temveč tudi z različnimi moralnimi dilemami. Če ni nobenih nadzgodovinskih etičnih načel, kako naj npr. ponovno premislimo družbeno življenje, ne da bi zapadli pod vpliv predsodkov ali nasilja? Bolj ko se vračamo k eksistencialnim vprašanjem, več moralnih dilem in nestrinjanj najdemo. Kako jih lahko pomirimo med seboj? Po Giddensu bodo odgovori na takšne probleme zahtevali obsežno rekonstrukcijo emancipatorne politike, ki jo vidi v »politiki življenja« (Giddens 1991, 231).

5.8 Politika življenja

Politiko življenja Giddens razume kot politiko, ki je v skladu z etosom osebnostne rasti in refleksivnih identitetnih projektov, in ki predpostavlja emancipacijo od fiksacije na tradicijo in od hierarhičnih razmerij moči. Ni toliko politika osvobajanja posameznikov od nečesa, kot je politika izbire. Tiče se tistih problemov, ki izhajajo iz samouresničevanja v posttradicionalnih kontekstih pozne moderne, kjer globalizacija prežema refleksivne identitetne projekte in kjer tudi procesi samouresničevanja posameznikov vplivajo na globalne strategije (Giddens 1991, 214). Politika življenja skrbi za to, da posamezniki ohranjajo nujno potrebno ontološko varnost, tako da lahko gradijo svoj življenjski potek kot relativno koherentno enoto glede na spremembe socialnih situacij in glede na svojo osebnostno rast. Posebna, koncentrirana oblika politike življenja, namreč politika življenjskih izbir, je emancipatorna politika. Na individualni ravni gre za prizadevanja posameznikov za samouresničenje in avtentično eksistenco (Ule 2000, 274).

Sodobni človek se ne more več opreti na temelje tradicije in to je zelo resen izziv, ki se mu ne moremo izogniti, npr. z izrivanjem občutka kaosa, strahu, brezcilnosti na obrobje zavesti. Večinoma so neuspešni in nevarni tudi novodobni poskusi bega oz. kompenziranja občutkov negotovosti s tradicionalnimi oporami, npr. s pomočjo religije in cerkve, raznih avtoritet. Pa tudi opore, ki jih nudi sodobna znanost ali tehnika, ne rešijo vseh zagat, posebej, ker je zaradi svoje kompleksnosti dostopna samo ozkemu krogu specialistov. »Temeljna breztalnost« nas vedno znova sili, da se moramo učiti povsem na novo in od začetka.

Delo ni več dolžnost, temveč vse bolj osebna izbira. Vse manj pomeni tudi socialno dejavnost, stik z realnostjo, kar je bila vse doslej ena bistvenih socializacijskih vlog dela oz. zaposlitve. Delo ni več orodje sublimacije presežnih libidonožnih, narcističnih,

agresivnih komponent, kot je še domneval Freud. Od dela se pričakuje vedno več, po drugi strani pa je »vredno« delo vedno redkejše (Ule 2000, 275).

Tem kritičnim in pesimističnim pomislekom stoji nasproti nekaj bolj »radostnih« misli oz. vprašanj (Ule 2000, 275):

Kaj pa če je rešitev v tem, da ontološko breztalnost ali izgubo ontološke varnosti sprejmemo nase kot nekaj pozitivnega, kot pridobitev? Kaj pa, če je problem samo v tem, da te pridobitve še ne znamo prav ceniti, ker jo mešamo z moralističnimi in drugimi strahovi tradicije, npr. z razsvetljenskim prepričanjem, da ljudje moramo graditi na nečem trdnem, nedvoumnom, razumljivem? Morda se moramo le naučiti živeti in uživati v tem, da nas ne omejuje noben zavezujoč sistem smisla, da ni nobenih zavezujočih globokih družbenih vezi? Zakaj ne bi preprosto uživali v virtualnih svetovih in virtualnih omreženih skupnostih, neznansko pomnoženih izbirah potrošniških in drugih življenjskih stilov?

Osnovni problem tu je, da te igre izbir niso tako svobodne, kot se zdijo, temveč so *družbeno narekovane izbire in igre*. So zgolj vsakdanje mikroizbire, med katerimi potuje posameznik tako, kot vsak dan potuje med založenimi policami trgovin. Vsak dan je postavljen pred izbire, ki so vnaprej določene in obmejene; ponujajo mu jih mediji, trg, množične avtoritete, vplivne subkulture itd. Res je, da se pri izbiri med alternativami ne zanaša na kake utrjene vzorce vedenja in mišljenja. Problem je, da le malokdaj tudi sam postavlja alternative. Življenje posameznikov postaja zaporedje projektov brez identitetnega središča. Prav tako postaja projektna njihova identiteta in življenjski nazor.

Človek se počuti kot neke vrste igralec na družbenem odru, ki pa nima na voljo zaključenega scenarija. Posameznik je pozvan, naj sam zasnuje scenarij za igro svojega življenja, jo sam uprizori in uresniči ta zasnutek. Tu pa se izkaže, da potrebuje ustrezne materialne, socialne in duševne vire, ki pa niso kar tako na voljo. Brez teh predpostavk postane zahteva po samooblikovanju lastnega življenja težko uresničljiva zadeva, ki bi se ji morda najraje izognili. Poziv, da samozavestno uprizorimo igro svojega življenja, ima ciničen prizvok, če nimamo za to primernih virov.

Pozna moderna proizvaja na vsakem koraku globalne krize in konflikte, ki se prelivajo v najrazličnejše lokalne in individualne krize in konflikte. Nevarnost materialne ali duhovne revščine, ekonomske in ekološke krize, rast fundamentalizmov in nacionalizmov, vse to so nevarnosti, ki so tako globalizirane, da lahko doletijo katerikoli del sveta. Pa tudi na videz lokalne ali individualne krize se hitro izkažejo za globalne (Ule 2000, 276).

5.9 Razsrediščeni subjekt

Temeljno značilnost pozne moderne lahko metaforično opišemo kot paradoksalna neskončnost, ki »ima svoj rob povsod in središča nikjer«. Ta metafora je natanko nasprotje znameniti prisprodbi božje neskončnosti: »Bog je kot krog, ki ima središče povsod in roba nikjer«.

»Nima središča nikjer« pomeni, da v sodobnih družbah ni nobene združevalne, osrednje družbene kategorije, institucije, procesa, ki bi organiziral in upravljali z družbenimi sistemi. V klasični industrijski moderni je bil tak proces proizvodni proces, nanj se je vezal proces kroženja kapitala, trgovina, poraba in seveda življenje države in civilne družbe. Za večino odraslih posameznikov je predstavljalo njihovo sodelovanje v proizvodnem procesu, torej njihovo delo, središče vsakdanjega življenja. Počitek, sprostitev, prosti čas so bili v funkciji reprodukcije delovne sile in zmožnosti posameznika. V drugi polovici dvajsetega stoletja je v sodobnih družbah delo izgubilo središčno vlogo v primerjavi z drugimi sferami življenja, npr. prostočasnimi dejavnostmi, zasebnostjo, potrošnjo. Delo je šlo v oklepaj, na vrh vrednot je prišel denar. To je povzročilo spremembe tako na družbeni kot na osebni ravni. Proizvodnja nenadoma sledi potrošnji, to pa usmerja mogočna medijsko podprta industrija prostega časa in neznanško naraslo tržno komuniciranje in oglaševanje (Ule 2000, 277).

Niti delo v javni sferi niti prosti čas v zasebni sferi ne predstavljata več središč, okrog katerih bi se organizirale druge družbene dejavnosti in družbeni interesi oz. druge osebne dejavnosti in interesi posameznika. Oba modela organizacije družbe in življenja posameznikov sta postala zastarela in nefunkcionalna. Kot se ruši pojem dela za nedoločen čas, pojem delovnega časa, se obenem ruši tudi stroga delitev na delovni in prosti čas. Klasični prosti čas pa se vedno bolj drobi pod pritiski deljenega časa, pogodbenih razmerij, samozaposlitev, dela na domu, projektne dela itd. Kot ne moremo več oddeliti delovnega časa in dela od ostalega življenja in delovanja posameznika, ne moremo oddeliti tudi prostega časa in zasebnih dejavnosti od delovnih obveznosti, ki vedno bolj vdirajo v zasebno sfero. Danes pomeni prisotnost na trgu delovne sile stalno samopredstavljanje, vzdrževanje nabora samopodob, ki jih »razstavljamo« pred drugimi zato, da si zagotovimo ali ohranjamo svojo delovno kariero (Ule 2000, 278).

Kakšne oblike identitet tedaj ustrezajo navedenim izkustvom sodobnega subjekta? Nedvomno ne zdrži več koncept osrediščene subjekta in osrediščene identitete. To je situacija, ki ji Gergen pravi »multifrena situacija subjekta«. Izgubo temeljne varnosti, skupne podobe izkustva, jedrne strukture identitete do neke mere kompenziramo s

fleksibilnim gibanjem, sprehajanjem ali potepanjem med različnimi območji izkustva brez vnaprej utrjene poti, smeri in ciljev, vendar manka ne moremo zapolniti (Ule 2000, 279).

5.10 Identitetna brkljarija

Sodobni identiteti ustreza izraz zbrkljana identiteta, kot jo imenuje R. Hitzler, ali pa skrpana identiteta H. Keuppa ali kameleonska identiteta Z. Baumana. Gre za »svoboden ples nad prepadom neznanega, ki ga obvladuje potlačeni strah pred skokom v ta prepad« (Ule 2000, 283).

Pojem zbrkljana identiteta ustreza zbrkljanim življenjskim stilom človeka sodobne dobe, ki so pogosto zgolj posledica posnemanja različnih modnih stilskih zasnutkov, ki nam jih ponujajo vplivni mediji in posamezniki. Sodobni človek ne gradi povsem novih enot smisla, ampak po svoji volji sestavlja in razstavlja obstoječe ponudbe smisla. To delo lahko primerjamo z brkljarijo, ki si jo npr. privoščimo, ko uporabimo to , kar nam je na voljo in sestavljamo, zbijamo skupaj kak nov predmet. Posameznik se v svojem vsakdanjem življenju kar naprej previja v nove socialne vloge, v vsaki od njih pa aktualizira del svoje osebne identitete. Stalno preoblikuje svojo brkljarijo in proizvaja nova življenjska in estetska navodila, ki se jih trenutno drži. Z njimi si pomaga v svojem vsakdanjem življenju.

Toda taka stilska brkljarija še ni *konstrukcija*. Konstrukcija namreč pomeni tipično daljnoročno, kompleksno izdelovanje nekega proizvoda, ki sloni na trdnih pravilih dela. Zbrkljana identiteta še ni konstruirana, kvečjemu je na poti do tega. Stilski brkljalec je akter, ki večinoma uporablja tista sredstva, ki jih pravi strokovnjaki zavračajo kot napačna, neučinkovita, vendar imajo kljub temu trenutno visoko pragmatično vrednost za posameznika. Seveda praviloma ne ravna tako sistematsko, reflektirano in konceptualno kot kak **profesionalni konstruktor smisla**, npr. kot tvorec, ohranjevalec, branilec velikih simbolnih svetov smisla. Takšne družbene procese urjenja poganjajo, vodijo, ohranjajo in nanje vsaj močno vplivajo legitimni eksperti. Zato je le redke primer, da bi tak stilski brkljalec res ustvaril nekaj novega, npr. **povsem individualen življenjski stil, saj to zahteva visoko usposobljenost, estetsko in drugo senzibilnost in dobro informiranost**, kar vse povprečnim stilskim brkljalcem manjka.

Zato je v stilski identitetni brkljariji bolj pogosto neizvirno popotovanje med različnimi, že vnaprej danimi in medijsko utrjenimi ponodbami glede vzorcev porabe, oblačenja, druženja, zabave. Stilski brkljalec na ta način montira, sestavlja svoje življenje. Se angažira pri različnih skupnih dejavnostih in jih zopet opušča. Vsaj v načelu zamenjuje svoj poklic, delo, pripadnost združenjem, političnim strankam, religijam. Se seli, živi v vedno novih družinskih oblikah. Množi svojo lastnino, jo prodaja

ali zapravlja. Lahko zamenjuje različne oblike samorazumevanja in si nadeva vedno nov imidž (Ule 2000, 285).

Bistveno pri vsem tem početju stilskih brkljalcev je, da ostaja integracija vseh teh *dalnočasnih dejavnosti po izbiri* osebna individualna stvar, in sicer ostaja osebna tako možnost kot nujnost ustvarjanja stilskih celot. Stilski brkljanci ne domujejo več v enoglasnih kozmosih smisla, temveč v potepuških, nomadskih oblikah smisla. Dejansko niso nikjer več zares doma, njihov dnevni in življenjski potek je zbrkljan kot negotovo popotovanje brez začetka in konca. Tako je zbrkljani posameznik napoten k temu, da sproti piše snemalno knjigo svojega življenja, da sproti nariše zemljevide svojih življenjskih usmeritev, da sproti režira svojo biografijo, osebnost in samorazumevanje. To je pogosto obenem trdo delo in zabava, napor in sprostitvev, nujnost in svoboda (Ule 2000, 285).

Kakšne predpostavke bi morale biti torej izpolnjene, da bi lahko obstajal tak virtuozi brkljalec z razliko, da bi se počutil kot riba v vodi v teh kaotičnih časih pozne moderne? Izgleda, da so za nastanek dejanskega, ne zgolj verbalno postmoderne subjekta, potrebne zelo zahtevne socializacijske in psihološke predpostavke. Morda je rešitev v »**sprejemanju različnosti, brez da izgubiš sebe**«, torej v temeljnih spremembah zavesti, kjer igrata pomembno vlogo vzgoja in izobraževanje.

5.11 Življenje kot pohajkovanje

Identiteta je kot popotovanje, pravi Uletova, prispodoba popotnika pa je umestna za to popotovanje. Realen problem danes ni več, kako odkriti, izumiti, konstruirati, sestaviti identiteto, temveč kako jo obvarovati, zaščititi pred zlepljenjem. Središče življenjske strategije pozne moderne ni izgradnja identitete, ampak izogibanje njeni fiksaciji in stabilizaciji. Kako razlikovati korakanje naprej od hoje v krogu. V življenjski igri pozne moderne se pravila igre spreminjajo med igranjem. Najboljša strategija je torej vzdrževati kratko igro. Odločitev, da se živi za en dan, opis vsakdanjega življenja kot premagovanja majhnih nevarnosti postane vodilni princip racionalnega upravljanja.

Ohraniti kratko igro pomeni, da se zavaruješ pred zadolžitvami na dolgi rok; da zavrneš ustaljenost na ta ali oni način. Ne kontrolirati prihodnosti, vendar ne vzeti hipoteke nanjo; ne dovoliti, da preteklo trpljenje vpliva na sedanost. Na kratko, zamenjati sedanost na obeh koncih, zavarovati sedanost pred zgodovino, ukiniti čas v vseh drugih oblikah in ga ohraniti samo v poljubnih sekvencah sedanjih trenutkov, v kontinuirani sedanosti. Življenje tukaj in zdaj.

Naš čas je po Giddensu čas »**čistih računov v odnosih**«, v katerih je vsak odgovoren za sebe, in tako se lahko odnosi katerikoli trenutek končajo po volji enega ali drugega partnerja. Igra življenja je hitra in ne pušča časa za premor, za premislek, za

pripravo projektov. Življenjska pravila so se spremenila: ne hodi na dolga potovanja, krajše je potovanje, večja je verjetnost, da se bo zaključilo. Geslo tu je: ne zapletaj se emocionalno z ljudmi, ki jih srečaš na vmesnih postajah, čim manj se boš brugal zanje, tem manj te bo stalo, ko se boš odpravil dalje. Življenje pozne moderne je tako kaotično in nekoherentno, da omogoča bivanje v več vzporednih zgodbah. Vsak tip sporoča del zgodbe, ki se nikoli ne integrira v celoto.

Zdi se, da se vse oblike sodobnega življenja srečajo skupaj v izkušnji **pohajkovalca, sprehajalca**: postopati, biti v množici in ne del množice, biti med tujci in jim biti tujec, in predvsem videti jih epizodično (Bauman 1996). Psihično sprehajanje pomeni doživljati realnost kot serijo epizod, kot dogodke brez preteklosti in brez pričakovanj. To tudi pomeni doživljati ponovna srečanja kot spregledovanja, kot srečanja brez vtisa. Bežne vtise o življenjih drugih ljudi pohajkovalec preobrne po svoji volji v svojo zgodbo, ki jo sam skreira. Tako uživa vse radosti modernega življenja brez nadloge navezave na kogarkoli.

Drugi sodobni življenjski stil lahko primerjamo z **vagabundom, potepuhom**; je brez gospodarja, brez kontrole, nepredvidljiv. Nima vnaprej predvidenega načrta potovanja, njegova pot je skrpana skupaj korak za korakom. Vsak prostor je zanj vmesno postajališče in nikoli ne ve, koliko časa bo ostal v katerekoli od njih. Vagabund se šele na križišču odloči, kam bo šel, nadzorovanje potepuhov je nemogoča naloga. Današnji potepuhi so potepuhi ne le zaradi tega, ker se nočejo naseliti, ampak tudi zaradi tega, ker ne morejo dobiti stalnega prostora.

Kot potepuh je tudi **turist** v gibanju. Toda turist se giba z namenom - vsaj tako misli. Potuje zaradi novih izkušenj, je zavesten in sistematičen iskalec novih izkušenj, različnosti in novosti, zato se spušča v čudne in bizarne dogodivščine. V turistovem svetu je neznano udomačeno in ne več strašljivo. To naredi svet dokončno prijazen, podrejen turistovi želji, estetiziran. Za razliko od vagabunda, ki ima malo možnosti, da se otrese brezdomstva, turist ima dom ali ga lahko ima. Tako ima zadovoljene sanje o pripadnosti, ni pa to edini turistov sentiment. Drugi je strah pred vezanostjo – biti vezan na prostor z zapahnjnim izhodom. Problem je, ko se življenje samo obrne v raztegnjeno turistično lahkomišelnost, ko to postane način življenja.

In **svet igralca** – v igri ni ničesar neizogibnega, ničesar dokončno predvidljivega in pod kontrolo, obenem pa tudi nič totalno spremenljivega. V konfrontaciji med igralci in svetom ni niti zakona niti brezzakonja, niti reda niti kaosa. Je samo gibanje, bolj ali manj pametno, prebrisano. Igralčev svet je svet tveganja, intuicije, opreznosti. Tisti, ki ne spoštuje pravil igre, je izločen, igra pa se nadaljuje. Pomembno sporočilo igre je, da je namen igre, da se v njej zmaga in da v njej ni prostora za sočutje. Igra je kot vojna, vendar brez poškodb; »mi smo vendar odrasli ljudje, ločimo se kot prijatelji«. Problem

nastane, ko se igramo življenje, ko odgovornosti, odnose, ločitve, jemljemo kot igro, kadar je vse to le igra, ki pa pusti posledice.

Identitetni stili pozne moderne so precej različni med seboj, vsak od zgoraj opisanih vsebuje precejšnjo dozo dvojnosti. Zastavlja se nam več vprašanj: Koliko so te podobe identitete, sestva in subjekta sploh realne, ali ne izražajo morda le moderni mit individualizacije, ki potrebuje svoje odčaranje tako kot vse mitologije? Ali lahko subjekt obstaja kot čisti kolaž, brez notranjega ravnotežja? In predvsem, na kakšne subjektne moči in gradnike svoje identitete lahko računa sodobni subjekt v oblikovanju svojih stilskih brkljarij, če naj le-te prerastejo iz adolescentskega moratorijskega ekperimentiranja v vsakdanjo prakso odraslih oseb?

Kakorkoli že, brez zmožnosti za vsaj delno razlikovanje med realnim in virtualnim ostaja posameznik nemočno prepuščen porabniškemu in medijsko vzpostavljenemu zasičenju z blagovnimi znamkami, simboli uspeha in neuspeha, z bežnimi socialnimi odnosi, sporočili vseh vrst. Tedaj bi bilo tudi iskanje distance med pomembnim in nepomembnim, bistvenim in nebistvenim že vnaprej obsojeno na nesmisel. Zato se zdi bolj produktivno iskati možne izvore moči za distanco in tudi za odpor, če je to potrebno, kot slepo hvaliti ali nemočno obsojati sodobno tehnizirano virtualnost, ki naj bi spodjedala realnost (Ule 2000, 297-302).

6 TRANZICIJSKA POSLOVNA MORALA V SLOVENIJI

V Sloveniji smo priče zgodovinskemu obdobju, ki nima niti prave podlage v preteklosti niti primerjave v sodobnem svetu. V realni stvarnosti postsocialistične tradicije kar gomazi razburljivih simulacij, nepredvidljivih in presenetljivih situacij, nepravilnosti in brezpravja, pred katerimi brezupno odpovedo vse klasične teoretične zasnove sodobne znanosti in tradicionalni modeli organizacijske prakse. Slovensko gospodarstvo naj bi se, glede na objavljeno analizo, ki je potrdila takšno stanje duha, že izvilo iz obdobja »tranzicijske depresije« in prešlo v fazo »tranzicijskega okrevanja«. Vsaj del tega *uspeha* naj bi se pripisalo tudi učinkom, ki prihajajo iz domene *tranzicijske poslovne morale*, ki se je razcvetela na »sončni strani Alp«. Že v bližnji prihodnosti naj bi doseženi standardi tranzicijske poslovne morale s svojim vplivom na oblikovanje zavesti poslovnih ljudi odigrali pomembno vlogo pri utrjevanju odkritih simptomov ozdravitve našega tranzicijskega gospodarstva (Jelovac 1997, 53).

Prvo vprašanje, ki se nam v tej zvezi neustavljivo vsiljuje, je, **kakšne moralne maksime oziroma pravila vzornega obnašanja, ravnanja in značaja managerjev dejansko prevladujejo v sedanjem obdobju postsocialistične tranzicije?** Po Jelovcu se v naši vsakdanji praksi najpogosteje uporabljena maksima glasi: deluj tako, da boš vsak drugi gospodarski subjekt (pa naj gre za kupca, dobavitelja, partnerja ali konkurenta) vedno dosledno obravnaval samo kot dobro orodje ali koristno sredstvo za lastne cilje! Za vsako ceno je treba zagotoviti poslovni uspeh in pri tem se bodo vedno našli tisti, ki bodo vedno znali prepričljivo »upravičiti« uporabljena sredstva in metode ravnanja. Edino, kar se zapiše in pomeni, so rezultati v bilanci uspeha poslovanja, vse drugo je bolj ali manj leporečna retorika. Zagovorniki mita o amoralnem tranzicijskem poslovanju pravijo, da pač niti tranzicijski lastniki niti zaposleni ne živijo od lepih besed, temveč od otipljivih finančnih kazalcev, izraženih v tolarjih, od uspešnosti oziroma neuspešnosti managementa v organizaciji dobičkonosnega poslovnega procesa.

Analiza obnašanja poslovnih ljudi, predvsem managementa v tistih podjetjih, ki so preživela tranzicijsko depresijo kaže, da je bilo to skladno tudi z naslednjo maksimo tranzicijske poslovne morale: **deluj tako, da se strategija in taktika tvoje poslovne volje v nobenem primeru ne bo dosledno posplošila v splošno veljavno neprotislovno pravilo gospodarskega delovanja!** Kajti za hvalevredne poslovne podvige v gospodarskem življenju, ki poteka v surovih razmerah prehoda, premika in prebega iz enega sistema v drugega, managerji nimajo na voljo nikakršnega zanesljivega obrazca ali splošno uporabne matrice oziroma modela. Vsakdo se mora reševati, kot ve in zna. Slog plavanja ni pomemben, pomembno je samo izplavati iz težav. In kar je morda še pomembnejše: to je treba vedno storiti v skladu s citirano maksimo na

neponovljiv oziroma enkratni način. V vsakem drugem primeru visi nad managerjem Demoklejev meč klasifikacije v katero izmed tradicionalnih kategorij razvitega poslovnega sveta in ureditve pravne države. Če se, na primer, loti »divjega lastninjenja« prehodni manager, ki pri tem spoštuje prehodno poslovno moralo, mora vse to izvesti *nedosledno-nedosledno*. Če pokaže le trohico stroge doslednosti, ali če pokaže znake dosledne nedoslednosti ali nedosledne doslednosti, se mu zgodi samo to, da ga tisti, ki so obremenjeni s klasičnim pogledom na svet in ki se pri tem licemersko pretvarjajo, kot da »niso od tod«, torej niso v prehodu, preprosto razvrstijo v kategorijo »lopovov« in tako razglasijo za »primer«, ki sodi v pristojnost pravosodnih organov (Jelovac 1997, 53-54).

6.1 Moralne vrline managerjev v prehodu

V obdobju prehoda torej nič ne uspeva bolj kot lasten uspeh ne glede na ceno in nič ni bolj zaželenega kot lastna korist oziroma zasebni in /ali skupinski interesi. Zato se prehodni poslovni morali postavlja dilema o tem, katere moralne vrline managerjev v prehodu so pravzaprav najbolj v skladu z težavnostjo razmer in močjo izivov (Jelovac 1997, 54-56):

- **Nenasitnost:** Tranzicijski poslovnež mora biti sposoben delovati tako, kot da mu *ni nikoli dovolj*. Nikoli mu ni in mu ne sme biti dovolj izkoriščenih možnosti, izkoriščenosti poslovnih projektov, navideznih priložnosti v svetu tranzicijskega biznisa. Odvečno v njegovem besednjaku ne obstaja, niti kot pojem niti kot beseda. Občutek za mero se mu zdi vrлина dekadence, vrлина domišljavih mlačnežev in nesposobnežev vseh vrst. Le malo upanja ostane za močne značaje, ki so sposobni različnega in vsakdanjega prisiljevanja, pretiravanja in predrznosti.

- **Odločnost:** Brez pripravljenosti na akcijo in brez trdne volje, da bi tisto, kar je odločeno, uspešno presadili v vsakdanjo prakso organizacije, ne bo nikjer nikoli nikakršnega otipljivega premika, kaj šele indikativnega prehoda v zdravo tržno gospodarstvo. Tranzicijska, se pravi prehodna poslovna morala torej vzgaja odločne poslovneže, ki »imajo dovolj poguma« za nevsakdanje poslovne podvige, med katere sodi tudi reševanje bankrotiranih podjetij, razvijanje konkurenčnih izdelkov, osvajanje novih trgov na Zahodu in podobno. Pri tem seveda njihove vrline poslovnega poguma nikakor ne bi smeli zamenjevati z nerazumnim hazarderstvom navadnih avanturistov in amaterskih poslovnežev, ki so se kot gobe po dežju namnožili že na začetku procesa postsocialistične tranzicije.

- **Ozkosrčnost:** Življenje v *tranzicijskem šoku* zelo hitro nauči poslovneže, predvsem pa managerje, da so še zlasti previdni pred zanko, v katero bi jih lahko

potegnili nagnjenje k širini in višini. Vse, kar se povzpne visoko, je še posebej izpostavljeno usodnemu padcu. Širina je zapeljiva, saj v njej lahko veliko poslov izgubi pravo pot. To še posebej velja za širokosrčnost, ki si jo lahko privoščijo kot začasni luksuz samo tisti, ki niso v tranziciji: ti imajo rezerve za praznično šopirjenje s svojo velikodušnostjo. Tisti, ki zdaj le tranzicijsko okrevajo, pa morajo biti pozorni na vrlino, ki se kaže v sposobnosti *zgoščenega koncentriranja* poslovanja in upravljanja na *ozke prehodne poti*, ki po ovinkih vodijo v svet uspešnega gospodarjenja. Pri tem ni veliko prostora za izmikanje in omahovanje. Tu odpoveduje karitativna psihologija »Rdečega križa«, tu se preprosto sama od sebe zlomi »roka radodarneža«.

- **Strogost:** V času tranzicijske depresije gospodarstva so imeli managerji dovolj časa za obnovo šolske lekcije, da poslovno življenje ni »smetanova torta«. V času prehoda preživijo samo resnično resni managerski značaji, katerih vrlina sije iz izkušenj **strogega samodiscipliniranja in samoizpopolnjevanja v natančnosti, strokovnosti, preciznosti, entuziazmu in intuitivnosti.**

- **Nepopustljivost:** Poslovni človek v obdobju tranzicije mora biti takšnega *kova*, da je prekaljen za nenavadne poslovne naloge in s tem dobro usposobljen za takšne organizacijske podvige, ki predvidevajo *trdnost, vzdržljivost in odpornost* človeškega materiala v nemogočih razmerah strukturno dinamičnega konsolidiranja gospodarskega sistema s končnim ciljem njegovega normalnega delovanja na svetovnem trgu. Malodušni »boječneži«, »sigurneži« in »skeptiki« ter njim podobni značaji so zato ujeti v začarani mračni krog tranzicijske depresije in bodo le težko kdajkoli dočakali, da jih bo ogrelo sonce tranzicijske ozdravitve.

- **Nezaupljivost:** Poslovnež se je v času tranzicijske ozdravitve oziroma v času depresije že tolikokrat »opekel« ob vročih obljubah, zapeljivih ponudbah, zavajajočih pogajanjih, sklenjenih pogodbah, ki veljajo le na papirju in podobnem, da sedaj *ne verjame niti samemu sebi, kaj šele komu drugemu*. Zato nosi trajne in neizbrisne brazgotine svoje inicijacijske tranzicijske lahkovernosti. Kdor je preživel to težko »šolo življenja«, se bo le stežka ponovno odpravil na tanek led neomajnega zaupanja – ne glede na očitne znake otoplitve. **Zato je edina vera, ki si jo še vedno lahko privošči, da nikomur in ničemer ne sme slepo verjeti.** *Zdrava nezaupljivost* je drugačna od *depresivne dvomljivosti* in bo nedvomno še dolgo ena neizogibnih vrlin v kodeksu tranzicijske morale.

- **Lucidnost:** Upoštevati je treba, da je sklop dogajanja znotraj gospodarskega življenja v tranziciji po svojem bistvu takšen, da v njem izjemno pomenita eno napako dve skrajnosti, s katerima se sooča poslovni človek pri iskanju vrlin. Praviloma se izkaže, da je ena med njima hujši moralni spodrseljaj kot druga. Takšen

splet okoliščin sili managerja v tranziciji, **da vijuga med različnimi vrstami in stopnjami zla in ne da samo udobno izbira med dvema dobrinama**. Ker pri tem ni recepta, se mora opreti edino na občutljivost lastnih moralnih instinktov.

- **Laskavost**: Poslovnež v tranziciji se odlikuje z izrazito dobrim spominom na tiste, ki jim je kdajkoli naredil kakšno uslugo. Ob tem pa tudi učinkovito pozablja tiste, ki so njemu naredili kaj dobrega. Jasno mu je namreč, da je tisti, ki sprejema usluge, vedno pod tistim, ki jih daje. Zato rad posluša samo o svoji dobrodelnosti in jo izkorišča za promocijo lastnega imidža v javnosti, nerad pa se spominja tistega, kar so dobrega storili njemu. Še več, boji se in se najbolj pazi tistih, ki so mu naredili uslugo, pomagali v škripcih ali storili kaj dobrega.

- **Ljubezen do denarja**: Med vsemi vrednotami in sistemi vrednot daje poslovni človek v tranziciji absolutno prednost materialnim. Glede tega je brezkompromisni materialist. Kaj naj bi sicer bil končni cilj in najvišji ideal tranzicije, če ne vzpostavitev družbe materialne blaginje?! Zato se je treba pravočasno lotiti grabljenja čim večje količine denarja. Vse drugo je samo utopija, iluzija, idealistična zabloda. Če bi se pa le zgodilo, da med tranzicijsko ozdravitvijo začuti potrebo po kateri izmed višjih vrednot, je prepričan, da jih bo lahko vedno dobil za svoje ljube denarje.

- **Zvestoba**: Delovanje managerja v gospodarstvu na prehodu postaja vsak dan bolj odvisno od tega, ali ima in koliko ima vrlin, imenovanih *zvestoba lastniku podjetja ali ustanoviteljem organizacije*. Lastniki so izpostavljeni velikemu tveganju, ko zaupajo oblast komu drugemu z namenom, da bo ta strokovno in pošteno uresničeval cilje, interese in načrte, ki jih imajo s svojo lastnino. Zato **razmerje med lastnikom in managerjem lahko temelji samo na popolnem zaupanju in zvestobi**, brez česar bi bilo vsakršno dajanje lastnega premoženja v tuje, še tako strokovne roke, navaden hazard in lahkomiselna avantura. To zaupanje si morajo managerji zaslužiti z aktivnim delovanjem in etično naravnanoostjo v vseh delih in vidikih svojega življenja, službenega in zasebnega. Zato živijo pod nenehnim pritiskom, ali se jim bo ali ne zgodila kakšna afera ali škandal, ki bi lahko vrgel senco na njihovo *dobro ime* ali *dostojanstvo*. Dobro namreč vedo, da ima strah lastnika velike oči, saj le-ti pozorno spremljajo vsak managerjev korak.

- **Zaupnost**: Za managerja je *molk zlato*. V času tranzicijskega šoka njegova vrednost hitro narašča. Brez te vrline je manager skoraj brez vrednosti za lastnike podjetja, ne glede na to, koliko je izobražen, strokovno podkovan, pameten in podjeten. Od managerja, ki ni zmožen obdržati tajnosti informacij, do katerih pride pri svojem delu, je malo koristi. Meje molčečnosti se smejo prekoračiti edino v primerih, ko dobi izrecno dovoljenje lastnika podjetja oziroma organizacije. Od

njega se kot nekaj samoumevnega pričakuje, da tajnosti informacij ne bo uporabil za doseg osebni koristi ali za kakšne druge nedovoljene namene.

Postavlja se nam vprašanje, ali je tranzicijska poslovna morala sploh še morala?

6.2 Etični temelj

Iz faze postsocialistične depresije v Sloveniji smo podedovali poplavo najrazličnejših poklicnih etik, moralnih standardov, pravil poslovnega obnašanja, nenavadnih navad in kodeksov dobrega delovanja. Toda inflacija profesionalnih etik je dovolj zgovorna sama po sebi. Potrjuje biblijsko oznanjeni sindrom, da je treba najbolj dvomiti o poštenosti tistih, ki veliko govorijo o svojem poštenju. Ti kodeksi so preživeti za tranzicijsko stvarnost našega vsakdana. V realnem poslovnem življenju se stvari dogajajo povsem navzkriž in/ali mimo vseh vzorcev vzornega poslovnega vedenja in nramnega ravnanja. Problem ni (samo) v tem, da to po navadi dobro vedo tudi tisti, ki se obnašajo na amoralen način, temveč tudi v neznosni nezaskrbljenosti, hinavskem sprenevedanju, klavnem malodušju precejšnjega dela javnosti in soudeležencev gospodarskega življenja do kakršnegakoli resnega pomika v smeri moralne prenove stvari in duha na Slovenskem (Jelovac 1997, 56).

Osnovno vprašanje, ki na poti do človeka daje smer, je človekov etični temelj. Kaj je torej stalno, kaj je podlaga človeškemu, kar omogoča trdnost in stalnost? Temu je posvečeno veliko del, saj ugotavljanje izvorov zagotavlja tudi preživetje človeka.

Orodje za raziskovanje v to smer nam daje etika, kot individualno komuniciranje s samim seboj in iskanje pravičnega načina delovanja oziroma presojanja pravičnosti postopkov, dejanj, značajev; skratka primerne in dobre oblike sobivanja človeka v skupnosti s stališča dobrega in zla. S pripoznavanjem, da ni dobrega in zla samega na sebi – da je dobro in zlo v nas. In morda s kategoričnim imperativom v Kantovem smislu: »Ravnaj po tistem pravilu, za katerega bi hotel, da postane obče« in »Človek je cilj in ne le sredstvo za doseganje drugih ciljev«.

Predvsem pa z odločitvijo za **delovanje** v smislu: »Ne posnemaj drugih. Oblikuj sam svoj kodeks. Razsojaj. Misli globalno, deluj lokalno. Ko misliš, pojdi do konca; ko deluješ, pazi da koga ne poškoduješ. Dvomi. Misli s svojo glavo. Nauči se reči: ne! Odločaj se na podlagi vesti, čeprav ni nujno, da je to tudi v skladu z zakonom. Ne bodi žrtev. Sprejmi odgovornost, tako za svoje delovanje kot za nedelovanje. Imej stališče o vsem. Govori svojo resnico!«

6.3 Pogled naprej

Manager v postmoderni prihodnosti ne načrtuje, niti izbira, niti sledi. Le v okviru posameznih situacij lahko načrtuje ali izbira prihodnost oz. ji sledi. Prihodnost torej ni izračunljiva, ni predvidljiva. Obstaja samo ena varnost, in ta je znotraj vsakega človeka. Dosežemo jo z življenjem tukaj in zdaj. Če stopimo samo za milimeter stran, je ni več. Zato je pomembno popolno zaupanje vase in najboljša strategija situacijska ekspertnost. Samo tisti managerji, ki bodo sposobni, da intenzivno preživljajo trenutne situacije in zgodbe, da aktivno posegajo vanje in jih sooblikujejo, bodo sposobni obvladati hitre spremembe v obdobju tehnološke ekspanzije in neizprosne konkurence. In to je vse, kar jim ostane od načrtovanja prihodnosti. Osnovna strategija tu je: Pazi na stopnice! (Ule 2000, 244)

In način vodenja: Krizni management! Najbolj učinkovita metoda usposabljanja za premagovanje konfliktnih razmer je »šola vsakdanjega življenja«. *Ko gre vse dobro, ni težko biti dober*, pravi star pregovor. Zato je pravo vrednost managerja mogoče ocenjevati šele v kriznih razmerah. Uspešen manager v sodobni krizni situaciji je vodja sprememb. Sproti se mora učiti in znati pozabljati.

V prihodnosti businessa ne bo več tako pomembno kaj znaš, ampak kaj si izumil. Ali kot pravi Jelovac, naj tisti, ki nima poguma za lastne projekte, raje ne začneja z ničemer! V višino se ni mogoče varno povzpeti, če pri tem trdno ne stojš na svojih nogah. Tudi nimaš kaj dati skupnosti, dokler ne veš kdo si kot original, ne le kopija. Moder in pošten manager se ne bo nikoli vzpenjal brez trdne podlage: tuji hrbti in tuje glave so vse pretrhli temelji, na katerih bi utemeljevali vzpon v bližji prihodnosti (Jelovac 1997, 100).

Nobene pretirane skrajnosti ne zdržijo, srednja pot oziroma **občutek za pravo mero** med odvečnim in pomanjkljivim bo pomembno razlikoval uspešne od neuspešnih poslovnežev. Velikodušnost kot prava mera med skopuštvom in rabsipnostjo, zmeren poslovni pogum med malodušjem in hazarderstvom, zaupanje na osnovi razlikovanja kot prava mera med sumničavostjo in lahkovernostjo.

Dober manager pravzaprav nima privilegija, da bi živel in delal v virtualnem času, ampak se je zaradi logike svojega položaja prisiljen znajti v *realnem času*. Znati se mora zaščititi in izogniti pastem, pri tem pa paziti, da ne bo prepozen, pa tudi ne prehiter. Prepozen bo, če bo venomer čakal na »pravi čas« in mislil na dolgoročne stvari, prenačil pa se bo, če bo mislil le na dobiček ali trenutno korist. Prava pot med obema skrajnostima je iskanje prefinjenega čuta za pravočasnost in usklajenost. »**Vedeti, koliko je ura**« je ena najtežje dosegljivih in zato najredkejših sposobnosti managerja ter človeških vrlin nasploh.

Razmere silijo poslovneža, da se odloča med različnimi stopnjami zla, ne pa da le konformistično izbira med različnimi oblikami in stopnjami dobrega. Managerji – moralisti se bolj ali manj postavljajo v bran obstoječega *status quo*-ja kljub dejstvu, da je stari sistem gospodarjenja ekonomsko že zdavnaj zastarel, neproduktiven in parazitski sistem.

Dober manager bo izbral srednjo pot, izhod iz krize bo poskušal najti z uvajanjem sodobnega organizacijskega proizvodno-poslovnega procesa, pripeljal bo nove strokovnjake, podjetne ljudi, ki bodo skušali s podjetnimi idejami, poslovnimi načrti, boljšo kakovostjo izdelkov, uvajanjem novega znanja in agresivnejšim trženjem prodreti na nove trge, povečati produktivnost dela, okrepiti disciplino v delovnem procesu, zmanjšati poslovne stroške in se uveljaviti na novih trgih (Jelovac 1997, 83).

7 ZAKLJUČEK

Trenutno smo priča globalnemu zgodovinskemu procesu preobrazbe sedanjega svetovnega ekonomskega in političnega sistema v nek drug sistem, čigar narave še ne poznamo, kvečjemu njegove nejasne obrise. Sedanja nihanja posameznikov in še posebej managerjev med občutki notranje praznine in občutki navdušenja nad pluralnostjo realno-virtualnih izbir življenjskih stilov in samopodob ter nad dekonstrukcijami vsega domnevno trdnega in veljavnega, so izraz tega prehodnega obdobja.

Procesi medsebojnega prilagajanja zunanje in notranje družbene stvarnosti so težki in potekajo skozi boleča izkustva zgroženosti človeka nad samim seboj, nad brezni negativnosti v sebi in zunaj sebe. Razvoj identitetnih struktur individuma je trdno vgrajen v družbeni razvoj, zato se mu ne moremo izogniti niti ga ne moremo opazovati mimo tega razvoja.

Pomembno je **ozavestiti** centralni konflikt, ki mu je posameznik danes izpostavljen: konflikt med pritiskom k avtonomnosti in individualnosti ter pritiskom k umestitvi v obstoječo družbo. Na ta način ohranimo nujno potrebno ontološko varnost, da lahko gradimo svoj življenjski potek kot povezan glede na spremembe socialnih situacij in glede na svojo osebnostno rast. Potrebno je delo na identiteti ali identitetna politika, ki se sestoji iz dveh reflektivnih procesov: iz refleksije lastne preteklosti in iz refleksije domnevne prihodnosti posameznika. Sem sodijo vprašanja tipa »Kdo sem?«, »Od kod prihajam?«, »Kdo želim biti?«, »V katero smer se želim razvijati?«, »Kaj hočem doseči v življenju?« ipd.

Izkustvo zgodovinskih sprememb je, da zgroženost nad svojimi negativnimi (z)možnostmi bolj poganja ljudi v iskanja presežnega in resnično novega kot pozitivna stanja samouresničenja, gotovosti, sreče itd. Res pa je tudi, da zgolj energija negativnosti ni dovolj za doseganje presežnega in novega. Vsaki produktivni destrukciji sledi obdobje prav tako produktivne konstrukcije. Za to je potrebno delo človeka na sebi in zunaj sebe. To pa je vedno oblika sublimacije presežnih želja in strasti, ki disciplinira človeka in ga priklene na neki segment realnosti, ne da pa mu nedosegljivega Realnega, kot je ugotovil Freud. Zato sedanje postmodernistične hvalnice prostolebdečega plesa med razlikami, izbirami, alternativami ne ustrezajo niti izkušnji negativnega, ki bi nam dajala zaletno energijo za kako presežnost, še manj pa seveda konstrukciji, ki sledi destrukciji oziroma je že od vsega začetka na tihem prisotna v njej. Ustrezajo prej videzu svobodnega plesa nad prepadom neznanega, ki ga obvladuje potlačeni strah pred skokom v ta prepad. Temu dobro ustrezajo nekateri opisi sodobne identitete: zbrkljana identiteta, skrpana identiteta ali kameleonska identiteta (Ule 2000, 282-283).

Zaključek

V tem prehodnem obdobju se vneto išče in gradi nov temeljni vzorec in začasni nabor idealov subjektivnosti, sebstva in identitete, ki bo boljše kot dosedanji modeli ustrezal nastajajoči globalno-lokalni obliki družbene reprodukcije, decentrirani strukturi moči in institucionalizirani individualizaciji. Proces oblikovanja in utrjevanja tega modela ali cele vrste kontrastnih modelov bo obsežen, čeprav morda časovno kratek. V zgodovinskih dimenzijah to pomeni na primer eno stoletje oziroma kot pravi Wallerstein, več desetletij (Ule 2000, 282,318).

Postmoderna je torej nenaključen in nepovrnljiv proces, ki mora v samem »zlu« najti sredstvo za njegovo ozdravljenje. Zdi se, da je ključ tako za posameznika kot management v celoti v **prevrednotenju vrednot** v smislu zavestne problematizacije vprašljivih predpostavk dosedanjih vrednot in sistematično vodena razmišljanja o tem, kako preseči obstoječe nekatere močno tvegane okvire - vključno z razlikovanjem in pravilnim delovanjem. Za takšno transformacijo **in** združevanje pa je potreben **pogum**. Ne gre za pomanjkanje strahu, temveč za spoznanje, da je kaj pomembnejšega od strahu; da pogumni ne živijo večno, a previdni sploh ne živijo! Od zdaj naprej bomo potovali po poti med tem, kar mislimo da smo in tem, kar smo lahko. Le drzniti si moramo iti. Pri tem pa ne gre pozabiti, da vsakršno doseganje tako pojmovanega ideala hkrati pomeni tudi že njegovo preseganje.

LITERATURA IN VIRI

- Adam, Frane in Tomšič Matej. 2004. *Kompendij socioloških teorij*. Ljubljana: Študentska Založba
- Aristotel. 1994. *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska matica
- Adorno, Theodor. 1972. *Žargon pravšnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba
- Bauman, Zygmunt. 1997. *Schwache Staaten. Globalisierung und die Spaltung der Weltgesellschaft*. V: U. Beck (ur.)
- Beck, Ulrich. 1998. *Was ist Globalisierung?* Frankfurt: Suhrkamp
- Bosma, Harke A., Graafsma, Tobi LG., Grotevant, Harold D., De Levita, David J.. 1994. *Identity and Development*. London: Sage
- De la Boetie, Etienne. 1986. *Rasprava o dobrovoljnem ropstvu*. Beograd: Filip Višnjić
- Dubrovski, Drago. 2003. *Krizni management*. Koper: Fakulteta za management
- Egli, Rene. 1994. *Načelo LOLA ali svet je popoln*. Ljubljana: DZS
- Erikson, Erik. Heft. 1973. *Identitat und Lebenszyklus*. Frankfurt: Suhrkamp
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford Univ. Press
- Gostečnik, Christian. 1998. *Ne grenite svojih otrok*. Ljubljana: Založba Brat Frančišek in Frančiškanski družinski center
- Jelovac, Dejan. 1998. *Poslovna etika*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze
- Jay, Martin. 1991. *Adorno*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije
- Kenda, Vladimir. 2003. *Osnove mednarodnih ekonomskih odnosov*. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta
- Kobeja, Boris. 2001. *Priročnik za pisce strokovnih besedil: znanstveni aparat*. Koper: Visoka šola za management
- Kralj, Janko. 1998. *Temelji managementa in naloge managerjev*. Koper: Visoka šola za management
- Krapmann, Lothar. 1975. *Soziologische Dimensionen der Identitat*. Stuttgart: Klett-Cotta
- Kroflič, Robi. 1997. *Avtoriteta v vzgoji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče
- Horkheimer, Max. 2002. *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis
- Martin Hans-Peter in Schaumann Harald. 1997. *Pasti globalizacije*. Ljubljana: Co Libri
- Milgram, Stanley. 1974. *Poslušnost avtoritetu*. Beograd: Nolit
- Možina Stane in Merkač Marjana. 1990. *Vodenje podjetja*. Ljubljana: Gospodarski vestnik
- Možina. Stane. 2002. *Management*. Radovljica: Didakta
- Tocqueville, Alexis. 1969. *Democracy in America*. Garden City: Doubleday
- Ule, Mirjana. 2000. *Sodobne identitete – V vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče

Zaključek

Ule, Mirjana. 1997. *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče

Verbinc, France. 1970. *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba

Trstenjak, Anton. 1991. *Za človeka gre*. Maribor: Obzorja

PRILOGE

Priloga 1 Sporočilo Hopi Indijancev

SPOROČILO HOPI INDIJANCEV

Hopi starci govorijo: Mi smo tisti, na katere smo čakali.

Ljudem ste pripovedovali, da je to Enajsta ura.

Sedaj pojdite nazaj in povejte ljudem, da je to Ta Ura.

Prav tako upoštevajte naslednje:

- Kje živite?
- Kaj počnete?
- Kakšni so vaši odnosi?
- Ste v pravem odnosu?
- Kje je vaša voda?
- Poznajte svoj vrt.
- Čas je, da govorite svojo Resnico.
- Ustvarite si svojo skupnost. Bodite dobri drug z drugim in ne glejte iz sebe po vodjih.

To je lahko zelo prijeten čas!

Sedaj teče reka zelo hitro. Tako velika in divja, da bo nekatere strah.

Poskušali se bodo oklepati brega. Zdelo se jim bo, da jih trga na pol in zelo bodo trpeli.

Reka ima svojo pot in izliv.

Starci pravijo, da se moramo spustiti z brega in se odriniti na sredino reke ter imeti oči odprte in glavo nad vodo. Videti moramo, kdo je z nami, in proslavljati.

V tem trenutku v zgodovini smo v položaju, ko naj ničesar ne jemljemo osebno. Predvsem nas samih ne. Za trenutek, ko to počnemo, pride v naši duhovni rasti do zastoja.

Čas samotnega volka je minil. Zberite se skupaj!

Umaknite besedo »napor« iz vašega odnosa in besednjaka.

Vse kar sedaj počnemo, moramo početi s svetostjo in veseljem.

Mi smo tisti, na katere smo čakali.

Starci Oirabi, Arizona Hopi Nation (Spirit of Ma«at)

